

342.4 (410.1)
(091)

САВРЕМЕНЕ КЊИГЕ

3

ТОМАС БАБИНГТОН НАШЛИ
(ЛОРД МАКОЛЕ)

ХАЛАМ

(УСТАВНА ПОВЕСТ ЕНГЛЕСКЕ.)

С енглеског превео
Вељко Милићевић

1921.

ИЗДАЊЕ И. Ђ. БУРЂЕВИЋА, БЕОГРАД—САРАЈЕВО

SAVRNO IZVRNO VEĆE
CENTRALNA BIBLIOTEKA I
DOKUMENTACIJSKI ODELJAK
Inv. br. 4185
SIGN. 3

САВРЕМЕНЕ КЊИГЕ

3

Од истог писца:

МИЛТОН, С енглеског прево Вељко Милићевић.
Издање књижарнице И. Ђ. Ђурђевића.
:: Београд—Сарајево 1921. ::

ЛОРД МАКОЛЕ

ХАЈАМ

С енглеског прево
Вељко Милићевић

1921.

ИЗДАЊЕ И. Ђ. ЂУРЂЕВИЋА, БЕОГРАД—САРАЈЕВО

9(112)
m-20. x
13424

Урб. д.
35983

Штампарнија „Босанске Поште“, Сарајево

13424

Халам.

(Септембар, 1828.)

Уставна Повест Енглеске, од ступања на престо
Хенрија VII. до смрти Џорџа II. Од Хенрија Халама.

У 2 књиге. 1827.

Повест, бар у своје стању идеалног савршенства, јесте спој песничтва и филозофије. Она урезује опште истине у намет помоћу живе представе особених обележја и околности. Али, у ствари, та два непријатељска елемента од којих се она састоји, нису никада била знана да образују савршену смесу; и, најзад, у само наше време, она су била потпуно и слободно раздвојена. Добрих повести, у правом смислу речи, немамо. Али имамо добрих повесних романа, и добрих повесних огледала. Машта и разум, ако смемо да се послужимо узаконеном метафором, расподелили су област књижевности коју су раније држали *regnum et regnum*; и сада држе своје односне чести подељено, место да одржавају целину у задрузи.

Учинити прошло садашњим, донети далеко близу, увести нас у друштво једног великог човека или успети нас на вис наднесен над пољем где се бије силан бој, обући у стварност људског меса и крви бића према којима имамо сувише склоности да их сматрамо као оживотворена својства у алегорији, изазвати пред нас наше претке са својим особинама говора, понашања и ношње, показати нам њихове домове, посадити нас за њихове трпезе, претрести њихово старовремено рухо, објаснити употребу њихове теретне витешке опреме, — те делове

дужности, који за право опадају на повесничара, узели су на себе повесни романописци. С друге стране, извести филозофију повести, дати правац нашем суду о догађајима и људима, обележити везу узрока и последица, и извући из згода пређашњих времена опште поуке моралне и политичке мудрости — постало је послом одређеног реда писаца.

Од две врсте састава на које је тако повест подељена, једна се може упоредити са земљописном картом, а друга са насликаним пределом. Слика, и ако износи пред нас предео, не даје нам могућности да утврдимо са тачношћу просторе, удаљености и услове. Карта није дело уметности која подражава. Она не износи никакав приказ пред машту; али она нам даје тачно упутство о положају различитих тачака, и кориснији је друг путнику или војводи него што може да буде насликани предео, ма била највеличанственији као онај на који је икада Роса населио бескућнике, или највежнији као онај који је икада Клод обасуо са меким зрацима сунца на заранку.

Значајно је да је обичај да се раздвајају два саставка из којих је повест сачињена, превладао исто тако на Континенту као и у овој земљи. Италија је већ дала повесни роман, високе вредности и који још више обећава. У Француској овај поступак се изводи са нешто произвољне опширности. Г. Сисмонди објављује озбиљну и достојанствену повест Меровенијенских Краљева, врло вредну и помало досадну. Он онда даје, као пратњу овој један роман, у коме покушава да живо представи карактере и понашање. Овај начин, како нам се чини, има све незгодности расподеле рада, а не њезине врлине. Мислимо да послови куvara и кочњаша имају да буду две двојене вештине. Тако ће ручак бити боље спремљен, а коњи боље отимарени. Али где су оба положаја сједињена, као код Молиеровог Метр-Жака, не увиђамо да је ствар

много добила свечаним обликом са којим овакав свезаница прелази са једног свога заната на други.

Ми бољеделамо ове ствари у Енглеској. Сер Валтер Скот даје нам роман: Г. Халам критичну и доказима поткрепљену повест. Обојица се баве истим предметом. Али први га посматра очима вајара. Његова је намера да даде одређену и живу слику његовог спољашњег облика. Други је анатомист. Његов задатак је да расеча предмет до у његове најскровитије стране, и да положи разгледано пред нас све што тера на кретање и све што је узрок опадању.

Г. Халам, у свему, има далеко више способности него икоји други писац нашег времена, за посао који је предузео. Он има велику марљивост и велику оштрину. Његово знање је пространо, разноволно и дубоко. Његов дух се једнако одликује даљином свога замапаја и танкоћутношћу своје мере. У његовим истраживањима нема нимало оне магловитости која је обична мана политичке филозофије. Напротив, она су упадљиво практична, и уче нас не само општем правилу, него начину како да га применимо на решавање особених случајева. У том погледу она често подсећају на Макиавелове Разговоре.

Стил би се могао више пута оптужити са тврдоће. Ми смо такође овде и онде приметили мало од оног недопаљивог подметања које је Гибон удомљиво, подметања, мислимо, да се изведе једна прича наговештавањем и алузијом. Г. Халам, ипак, има оправдање које Гибон нема. Његово дело се обраћа читаоцима који су већ уносијати са обичним књигама о енглеској повести, и који ће с тога моћи одгонетнути ове мале загонетке без потешкоће. Начин ове књиге, у свему, није недостојан садржине. Језик, чак и онде где врло греша, јесте навијен и темељит, и показује строги смисао у сваком ретку. Често се пење до речитости, ни цветне ни узрујане, већ високе, озбиљне и трезвене; она

кове какав би био један државни спис, или једна пресуда коју би донео какав велики званичник, један Сомерс или један д'Арго.

У том погледу обележје Г. Халамова духа налази се у очитом складу са обележјем његовог стила. Његово дело је изразито судско. Његов по дух јесте дух судијског стола, а не бранилачке клупе. Он закључује са мирном, сигурном непристрасношћу, не обзирући се ни десно ни лево, не улепшавајући ништа, ни претеривајући ни у чему, док се бранници на обе стране угризају за уснице чујући где излаже њихова противречна искривљивања и софизме. По општем прегледу, не сустежемо се рећи да је Уставна Повест најнепристраснија књига коју смо икад читали. Мислили смо да нам је тим више дужност да издамо одрешило ово сведочанство у првом почетку, јер, у току свих примедба, мислићемо да треба да се држимо у главном оних делова ове књиге са којима се не слажемо.

Има једна особеност што се тиче Г. Халама, која ће, и ако допринеси вредности његових написа, одузети нешто од његове популарности. Он је мање поклоник него и један повесничар којег можемо дозвати у памет. Свака политичка секта има своју есотеричну и екзотеричну школу, своја апстрактна учења за посвећене, своје видљиве знакове, своје свечане облике, своје митолошке бајке за оглашене. Она потпомаже поклоњство оних који су немоћни да се успну до посматрања чисте истине, свима средствима поганског или папског сујеверја. Она има своје жртвенике и своје добожајства изнесене јунаке, своје мошти и ханидуке, своје посвећене мученике и исповеднике, своје славе и легендарна чудеса. Наши побожни делови, причају нам, одметнули су се од Вишњег Жртвеника у Кантебергу, да принесу све своје жртве на живот Св. Томе. На исти начин велика и удобна учења ториевског веровања, нарочито она која се односе на ограничења богослужења и трговине, обожавaju

ситни племићи и духовници по Питовим Клубовима, под именом једног министра који је био исто тако рђав представник једног система који је по њему био крштен, као Бекет духа Еванђеља. С друге стране, ствар за коју је Хамден пролио крв на бојном пољу, а Сидне на губилишту, одушевљено диже у небеса многи честити радикал који би био у неприлици да објасни разлику између Бродарине и Habeas Corpus Акта. Може се додати да се, као у вери, тако и у политици, мали број чак између оних који су довољно просвећени да схватају смицао који је скривен под знамењем њихове вере, могу отети зарази народског сујеверја. Често, када себи ласкају да се само праве снисходљиви према предрасудама улице, они су сами под утицајем тих истих предрасуда. Вероватно није само из разлога умесности Сократ учио своје следбенике да се клањају боговима којима се клања држава, и заветовао на свом издисају петла Ескулапу. Тако има често један удео добровољне лаковерности и одушевљења у страхопоштовању које најопштрумнији људи одају својим политичким кумирима. По самој природи човека тако мора да буде. Способност по којој нераздвојно удружујемо мисли које су нам често биле представљене у вези, није под апсолутним надзором воље. Она се може појачати до бољешљиве делатности. Она се може свести до ленивости. Али до извесног степена вада ће постојати. Најапсолутнија превласт коју је Г. Халам постигао над осећајима ове врсти, савршено нас зачуђава и, верујемо, не само што ће зачудити него ће извредити многе од његових читалаца. Она мора нарочито озлоједити онај свет који, у својим посматрањима о политици, није мислилац већ маштало; чија мишљења, чак кад су искрена, нису дошла на свет, по обичном закону интелектуалних порода, индукцијом или закључивањем, него су двомислено зачета жаром ватрених нарави у поплави набујалих машта. Човек ове врсти налази се увек

у крајностима. Он не може бити пријатељ слободе, а да не захтева заједницу имања, нити пријатељ реда, а да не узима под своју заштиту најлуђе зулуме тираније. Његово удивљење колеба се између најништавијег бунтовника и најништавијег угњетача, између Мартена, бруке Великог Суда Правде, и Лола, бруке Стар-Чембера. Он може све да прашта изузев умереност и непристрасност. Он има извесну наклоност према насиљу својих противника, као и према оној својих другова. У сваком бесомучном странчару он види било себе као што је сада, било себе као што је раније био, — плаћеника као што јесте, или Јакобена као што је био. Али он је неспособан да разуме једног писца који је, чврсто везан за начела, равнодушан према именима и значама, и који суди карактере са једнаком строгашћу, не сасвим без примесе цинизма, али без најмањег тунка страсти, страначког духа или пргавости.

Ми би вероватно више волели књигу Г. Халама да се, место што је истакао са строгом верношћу светле тачке и мрачне мрље обих страна, напрегао да обели једну, а да оцрни другу. Али би је извесно далеко мање ценили. Хвалу и грдњу може наћи онај који је ниште. Али хладну непомериву правду, једнак утег и једнаку меру, не знамо где би иначе тражили.

Ниједан део наших летописа није био замршенији и изобличенији од писаца различитих странака него повест Реформације. У овом лавиринту лажљивости и софистерије, необично је драгоцено имати Г. Халама за вођу. Немогуће је не дивити се одмереној правди са којом он дели десно и лево парничарима казне.

Неки писци наших дана са жестином тврде да Елизабета није прогонила ни Написте ни Пуританце као такове, и да јој је налагала строге мере које је према приликама предузимала, не верска нетрпељивост већ политичка нужда. Чак изврстан опис ових времена, који је дас Г. Халам, није потпуно

запушио уста писцима ове подвале. Наслов краљиче, кажу, био је полиштен од Папе; њезин престо је био дан другоме; њезини поданици су били подстрекавали на буну; њезин живот је био угрожен; сваки католик је био везан савешћу да буде издајник; против издајника дакле, а не против католика, били су донесени кривични закони.

Да би наши читаоци могли бити потпуно надлежни да оцене ваљаности ове одбране, утврдићемо, у колико се може збијеније, суштину неких ових закона.

Одмах чим је Елизабета ступила на престо, и пре него што је католичко жупство показало и најмање непријатељство према њеној влади, изипла је наредба која забрањује служење обреда Римске Цркве, под казном јемства за први преступ, године дана тамнице за други, и доживотне тамнице за трећи.

Један закон је затим изишао 1562 наређујући да свако ко је икада постигао неки наслов на универзитетима, или био рукоположен, сви правници, и сви чиновници морају да даду заклетву су-п р е м а т а кад се од њих затражи, под казном јемства и тамнице док не добију краљевску милост. Пошто истеку три месеца, заклетва се може опет од њих затражити; и, ако би је опет одрекли, упорник је био крив са великаје. Један предвиђајући закон, и ако строг, створен да искључи католике из слободних звања, био би сушто милосрђе кад се упореди са овим одвратним актом. Он је ретроспективна уредба; он је ретроспективна кривична уредба; он је ретроспективна кривична уредба против једне велике класе. Нећемо до краја тврдити да један закон овакове врсти мора увек, и под свима околностима, бити неоправдан. Али сумња у њега је најжешћа; нити се сећамо ниједне кризе, ни у својој рођеној повести, ни у повести које друге земље, која би чинила овакав опрез нужним. У овом случају, по чему су ополности изискивале

изванредну оштрину? Могло би да буде незадовољства код католика. Забрањивање богослужења ће га природно изазвати. Само по њиховом положају, а не по њиховом држању, по неправдама које су претрпели, а не по онима које су учинили, могло се закључити да постоји огорчење међу њима. Ту је било погрдних написа, без сумње, и пророчанстава, и којекаквих гласова, и сумњичења, — чудни разлози за један закон који наметаше смртне казне, *ex post facto*, великом телу људи.

Осам година касније, Пиова била која Елизабету збацује са престола, довела је до трећег закона. Тај закон, на који се једино, као што мислимо, може сада по нашем сматрању применити одбрана, одређује да ће, ако један католик обрати једног протестанта римској цркви, обојица бити погубљени као за велеиздају.

Мислимо да би се могли спокојно задовољити утврдивши чињеницу, и прегринути је расуђивању сваког честитог Енглеза. Недавне препирке су, ипак, дале тако много важности овом предмету, да ћемо о њему изнети неколико примедба.

На првом месту, докази који се износе у прилог Елизабете, даду се са много више снаге применити на њезину сестру Мери. Католици нису, у време кад је Елизабета ступала на престо, скочили ва оружје и посадили на њено место Претендента. Али пре него што је Мери почела, или могла да почне, да изазива, већина одличних протестаната покушала је да је лиши њених права у прилог Једи Цеве. Тај покушај, и Вајатов устанак који му је следстао, бар су пружили у толико изговор за спасавање протестаната, у колико су га пружале завере против Елизабете за вешање и черечење паписта.

Чињеница је да су оба повода подједнако неправда. Ако би се такви докази могли одржати, биће лако доказати да никада није било такве ствари као што су верска гоњења од како је на-

стао свет. Јер није било никада верског гоњења приликом којег се није за неки одвратан злочин, праведно или неправедно, казало да је очита последица учења гоњене странке. Могли би рећи да Пезари нису никада гонили Хришћане; да су они само кажњавали људе који су били оптужени, право или криво, да су шалили Рим, и да су чинили најпрљавије гадости на тајним скупозимма; и да одрицање да припале тамјан на Јупитровом жртвенику, није био злочин, већ очигледног злочина. Могли би рећи да је св. вартоломејски покољ ишао да истреби, не верску секту, већ политичку странку. Јер, вап сваке сумње, постуници Хугенота од амбоаске завере до боја код Монконтра задали су много више муке француској монархији него што су икада католици задали енглеској монархији од Реформације; и то такође са много мање извинења.

Права разлика је савршено јасна. Казнити човека јер је починио злочин, или јер се верује, и ако неправедно, да је починио злочин, није гоњење. Казнити човека, јер закључујемо по природи неког учења које исповеда, или по владању других особа које исповедају иста учења као и он, да ће починити злочин, јесте гоњење, и јесте, у сваком случају, грозно и неваљало.

Кад је Елизабета погубила Баларда и Бебингтона, она није гонила. Такође не бисмо оптужили њену владу ради гоњења, јер је донела неки закон, ма колико строг, против јавних дела буњења. Али тврдити да, јер је један човек католик, мора мислити да има право да умори јеретичког владоца, и јер мисли да има право, да ће покушати то да учини, и онда изнаћи на основу овога један закон којим се казни као да је то учинио, јесте чисто гоњење.

Кад би, у истину, сви људи просуђивали на исти начин исте податке, и чинили увек оно што мисле да им је дужност да чине, овај начин делења казне могао би бити до крајности разложит. Али

како се свет који се слаже у премисама, често разилази у закључцима, и како ниједан човек на свету не поступа по свом рођеном образцу права, имају две огромне шупљине у логици кроз које се једино могу бранити вазне за мишљења. Учења о проклетству, по суду многих врло способних људи, следује по силогистичној нужности из учења о избору. Други схватају да антиномијска јерес непосредно проналази из учења о проклетству; и врло је раширено мишљење да је распуштеност и свирепост, што се горе могу замислити, вероватно плодови, као што су често и били плодови, антиномијских појмова. Овај ланац просуђивања је, мислимо, толико савршен у свима својим карикама, као што је онај који изводи да паписта мора бити издајник. Чак пре би то било строго мерило да се обесе сви калвинисти, из разлога што би, ако буду поштеђени, неизбежно били починили сва зверства Матајаса и Нипердоллина. Јер, просуђивали ствар како хоћемо, искуство нам показује да човек може веровати у избор а да не верује у проклетство, да може веровати у проклетство а да не буде антиномијевац а да може бити антиномијевац, а да не буде рђав грађанин. Човек је, у кратко, тако недоследно створење да је немогуће закључити из његовог веровања његово владање, или из једног дела његовог веровања него друго.

Не верујемо да би се сваки Енглез који се био измирно са Католичком Црквом, као по нужној последици, сматрао у праву да збаци или да убије Елизабету. Није довољно рећи да је преобраћени признао папину власт, а да је папа издао булу против краљице. Ми добро знамо каквим чудноватим рукама људски дух измишља да измакне, када жели да избегне непријатно закључивање из допуштеног предлога. Знамо како су дуго јансенисти измишљали да верују да је папа непогрешив у стварима учења, а у исто време веровали да су учења која је износио, јеретичка. Допустимо ипак да

је сваки католик у краљевини мислио да се Елизабета сме правом уморити. Опет старо правило, да што је посао свачији није посао ничији, нарочито изгледа да се обистиније у случају у коме је свирепост смрт готово неизбежна последица нечијења никаквог покушаја.

Од десет хиљада свештеника Енглеске Цркве, једва има један који не би рекао да човек који би оставио ову земљу и пријатеље да проповеда Еванђеље међу дивљацима, и који би, после неуморног рада без икакве наде на награду, завршио мученички свој живот, не заслужије најтоплије дивљење. А сада сумњам да су десеторица од десет хиљада икада и помислили да пођу на један такав поход. Зашто би претпостављали да савесне побуде, слабе као што се оне стално налазе да су у добром ствари, морају да буду свемоћне у алу? Без сумње био је многи весели папин свештеник у старинским курпјама северних грофовија, који би признавао, у теорији, папину власт да раскрути владаоца, али који не би жудио да га растежу на пречки, чак и кад би се употребљавала, по благонаклоној попустљивости Лорда Барлефа, »онако благо како та ствар може да буде«, или да буде вешац, да му се киди дроб, и да буде рашчеречен, ако му се чак не би, ретким милосрђем које је краљича, по својој нарочитој милости, извесном сазнању и чијстој побуди, кадгод указала у блажним случајевима, дозволило да се једно лепо време сам дави пре него што му целат стана чупати утробину.

Али закони донесени против пуританца немају чак бедно извирење које смо узели у посматрање. У овом случају, свирепост је била једнака, опасност бескрајно мања. У ствари, опасност је једино била створена свирепосту. Али излишно је патезати се са доказом. Никаквом варком домишљатости не може се срам гоњења, најгрђа мрља Енглеске Цркве, избрисати ни скинути. Њезина учења, добро знамо, не воде нетрпељивости. Она допушта могућност

спасења ван њеног рођеног крила. Али ова околност, по себи самој часна по њу, отежава грех мрам оних који су гонили у њено име. Доминик и де Монфор нису били збуђали и мучили ради разлике у мишљењу, нитје су они сматрали за безначајне. Да зашто је једну заразу која је, како су они веровали, сурвала у извешћу пропаст сваку душу коју је захватила, они су употређавали своју огањ и мач. Мере енглеске владе односно паписта и пуританаца потекле су из далеко различног начела. Ако они који поричу да су оснивачи цркве били криви ради верског гоњења, хоће тиме само да кажу да оснивачи цркве нису стајали под утицајем икакве верске побуде, ми се савршено с њима слажемо. Ни Елизабетин кривични закон, ни мрскији систем којим је Чарлс Други покушао да наметне Епископат Шкотској, немају тако племенит извор. Разлог треба да се тражи у неким околностима које су пратиле Реформацију у Енглеској и чије последице поставише да се дуго осећају, а у извесном степену даде им се наћи траг чак и наших дана.

У Немачкој, у Француској, у Швајцарској, и у Шкотској, борба против папске власти била је у суштини верска борба. У свима овим земљама, заиста, ствар Реформације, као свака друга велика ствар, привлачила је себи многе приврженике који нису овамо пришли под утицајем икаквог начела, савести, многе који су напустили Постојану Цркву једино јер су мислили да се љуља, многе који су били изморени њеним стегама, и многе који су били жељни њеног плена. Али то нису биле те присталице који су ту изводили одвајање. Они су били добродошли помоћници; њихова потпора је пречесто била купљена недостојним снисходљивостима; али и ако истакнути у чину или у власти, они нису били вође предузећа. Људи далеко различна кова, људи који су искупљивали велике мане и заблуде искреношћу, несобичношћу, енергијом и храброшћу, људи који су, са многим пороцима ре-

волуционарних вођа и распраљубивих духовника, сједињавали нека највиша апостолска својства, били су стварни управљачи. Они су могли бити жестоки у новотарији и заједљиви у препирци. Они су могли кадгод делати са неопростивом строгишћу према противницима, а кад год на штету доброг гласа затварати оба ока пред пороцима моћних савезника. Али у њима није било страха, ни лицемерства, ни шкртости, ни икакве ситне саможности. Њихов једини велики циљ био је рушење кумира и очишћење светинга. Ако су били преблаг и према грешкама одличних људи из чијег подрвитељства очекиваху користи по цркву, никада нису презали пред тиранима који су прогонили, ни пред непријатељским војскама. За онај богословски систем за који су жртвовали животе других без обзира, били су спремни да принесу и своје рођене животе без страха. Такви су били зачетници велике пишае на континенту и у северном делу овог острва. Саски Изборник и Ландграв од Хесена, Кнез де Конде и Краљ Наваре, Ерл оф Море и Ерл оф Морган могли су пригрлити протестантска схватања или намеравати да их пригрле, али то је био Лутер, Калвин, Хокс који су Реформацији дали њен карактер.

Енглеска нема да покаже таквих имена; не што није имала људи искрене побожности, дубоке учности, постојане и смеле храбрости. Али они су били бачени у позадину. На другом месту, људи овог карактера били су главни. Овде су играли споредну улогу. На другом месту, световност је била оруђе марљивости. Овде је марљивост била оруђе световности. Један краљ чији карактер се може најбоље описати кад се каже да је био сушти овалплоћени деспотизам, безначелни министри, грабежливо племство, ропски парламенат, такова су била оруђа којима се Енглеска ослободила испод јарма Рима. Дело које је био започео Хенри, убица својих жена, наставио је Сомерсет, убица свога брата, а допуњила Елизабета, убица свога госта. Потекла из су-

рове страсти, одхрањена себичном политиком, Реформација у Енглеској показала је мало од онога што ју је, у другим земљама, одликовало, неубојиву и нештешену преданост, смелост речи, и општрину погледа. Ово се заиста могло наћи; али то се налазило у нижем слоју странке која је пркосила властима Рима, у људима као што су Хупер, Латимер, Рајдерс и Телор. Од оних који су узимали имало важног удела у провођењу Реформације, Ридле је можда био једина личност који је није сматрао као просту политичку трговину. Чак Ридле није играо сувише истакнуту улогу. Међу државницима и црквеним великодостојницима који су у главном давали правац верским променама, има један, и само један, чије владање једина пристрасност може приписати свему другом осим себичним побудама. Није чудо, зато, да је овај карактер предметом жестоког спора. Не требамо ни рећи да говоримо о Кранмеру.

Г. Халам је био строго укорењен што је казао, са својом уобичајеном мирном строгушћу да «ако меримо карактер овог прелата на једнаким теразијама, он ће изгледати да заиста далеко одскаче од прљавштине коју му подмећу његови непријатељи; али ипак не да има права на ванредно страхопоштовање». Усудили смо се да проширимо смисао Г. Халама, и да то овако проиратимо: — Ако посматрамо Кранмера једино као државника, он неће изгледати много гори човек од Волсеа, Гарлинера, Кромвела или Сомерсета. Али кад се покушава представити га свецем, мучно је могуће икојем разумном човеку који зна повести тих времена, да остане озбиљан. Да је успомени надбискупој било прелуштено да нађе сама своје место, он би се ускоро изгубно у руљи која је помешана.

«A quel cattivo coro

Degli angeli, che non furon ribelli,
Nè fur fedeli a Dio, ma per se loro».

И једина прибелешка коју би било требало узети о његовом имену била би:

«Non ragionam di lui; ma guarda, e passa».

Али, од како његови поштоваоци захтевају за њега место у племенитој војсци мученика, треба да се изближе испита право које он на то полаже.

Порекло његове величине, доста обично у скандалозној хроници дворсва, чини се да нема никаког места у хагиологији. Кранмер је ушао у милост идући на руку Хенрију у срамотној ствари његовог првог развода. Он је благословио удају Ане Болен за Краља. Под једним бедним изговором, он је прогласио да је брак ништаван и без вредности. Под изликом, ако је могуће, још беднијом, он је разрешио везе које су спајале бесрамног тирана са Аном од Клева. Он се придружио Кромвелу док је Кромвелу цвала срећа. Он је гласовао да се Кромвелу одсече глава без суђења кад се поврнула струја краљевске милости. Он се приклањао натраг и напред, како би Краљ мењао своју ћуд. Он је припомогао, за Хенријевог живота, да се осуде да се у пламену сагоре они који су одрицали учење трансубстанциације. Он је пронашао, чим је Хенри заклопио очи, да је то учење било лажно. Он никако није био у неприлици кога да спали. Углед његова положаја и његове селке косе служило је да се савлада одвратност са којом је једно паметно и крепосно дете гледало на гоњење. Нетрпељивост је увек зла. Али кравава нетрпељивост једног човека који је био, тако превртљив у својој вери, изазива гађење које је тешко изразити без срамотних речи. Подједнако подао у политичким и верским обавезама, владика је најпре био Сомерсетово оруђе, а онда Кортемберлендово оруђе. Кад се Заштитнику прохтело да погуби свога рођеног брата, чак без нечега што би било валик на суд, нашао је готово оруђе у Кранмеру. Успркос црквеном праву које забрањује духовном лицу да узима икаквог учешћа у стварима крваве

природе, надбискуп је потписао пуномоћје за грозну осуду. Кад је на Сомерсета дошао ред да буде сатрвен, његов ископник је нашао ослоњаку у Краммеру за бездушни покушај да измени ред наслеђа.

Његова одбрана од стране његових поштовалаца сама излаже његово владање још већем презиру. Он је био мекан, веле, противно своме најбољем мишљењу, јер није могао одолети Едвардовим молбама. Један свети владика од шездесет година, неко би помислио, пре би био на свом месту над узглављем детета на умору, него вршећи злочине на захтев младог ученика. Да је Краммер показао само половину оне чврстине кад му је Едвард затражио да почини издајство као што ју је показао кад је Едвард тражио да не почини злочин, он је могао спасти земљу од једне од највећих недаћа која ју је икад задесила. Он је постао, из кога било разлога, сукривац ништарије Додлеа. Требало је скрхати крепосне обзире једног другог младог и љубког дуча. Како је Едвард био приморан на гоњење, Џену је требало намамити на издајство. Ниједна погодба у нашим летописима није неоправданија од ове. Ако се имало пазити на наследно право, Мери га је имала. Ако је било боље парламентарно право, Мери га је такођер имала. Ако је интерес протестантске вере тражио да се одступи од обичног реда наслеђа, тај интерес би био боље услужен са подизањем Елизабете на престо. Ако су били узети у обзир спољни односи краљевине, још јачи разлози би војевали да се истакне Елизабета испред Џене. Било је велике сумње да ли Џена или Краљина Шкотеке има боље право; и та сумња би, по свој вероватноћи, била довела до рата и са Шкотском и са Француском, да Нортемберлендова намера није била угушена у самом зачетку. Било је неоспорно да је Елизабетино право било јаче од права Шкотске Краљине. У делу који је Краммер, а на жалост и неколико бољих људи од Краммера, узео у овој ко-

кудној замисли, мора се, ако искрено кажемо, написати много оне строгости са којом се касније послушало према протестантима.

Завера је обманула; папство је ликовало; а Краммер се свечано одрекао својих ранијих погледа. Много света гледа на његово одрицање као на обичну мрљу једног честитог живота, слабост једног тренутка кад се заборавио. Али, у ствари, његово одрицање било је у тесној сагласности са системом по којему је он непрестано делао. То је био део његове обичне навике. То није било његово прво одрицање које је учинио; и, по свој вероватноћи, да је одговарало његовом циљу, не би било ни последње. Ми га не коримо што се није одлучио да буде жив спаљен. Ниједна личност не може се сувише строго прекорити што нема јуначке чврстине. Али извесно један човек који је тако мало волео огањ, требао је да има нешто наклоности за друге. Гонилац који не намеће ништа што није приправан сам издржати, заслужује извесно поштовање. Али када човек који воле своја учења више од живота својих суседа, више воле свој мали прст од својих учења, врло прост доказ а fortiori даће нам могућности да оценимо висину његове честитости.

Али његово мучеништво, веле, све је искупило. Јединствено је да може да постоји толико незнања о овом предмету. Чињеница је да, ако је мученик онај човек који се одлучио да радије умре него да се одрече својих мишљења. Краммер није био нимало већи мученик од Др. Дола. Он је умро, јер није никако другачије могао. Он није никада повукао своје одрицање, док се није уверио да га је у лудо учинио. Краљина је била потпуно решена да он, био католик или протестант, има бити спаљен. Тада је проговорно, као што обично проговара свет кад гледа смрти у очи и нема више ничему да се нада ни чега да се боји на земљи. Да је Мери трпела да га остави на животу, верујемо да би ишао

на мису и примао опрост од греха, као добар католик, све док не би дошла на престо Елизабета, и тада би био хтео кунити, за ново ометнуће, власт да спаљује људе боље и лепше него што су њега хтели.

Не мислимо, ипак, да га представимо као чувовиште покварености. Он није био из уживања свиреп или издајник. Он је просто био окретни, плашљиви, задобитни дворски човек, у временима честе и насилне промене. Оно што се увек представљало као његова врлина која га краси, лакоћа са којом је праштао својим непријатељима, припада његовом карактеру. Робови овакове врсти нису никада осветљиви, и никада благодарни. Садашњи интерес избрисава прошле услуге и прошле увреде истовремено из њихових мозгова. Њихов једини циљ је самоодржање; и зато се они мире са онима који их штете, управо као што напуштају оне који им служе. Пре него што узнесемо једног човека што има срце које прашта, треба да се известимо да ли се налази изнад освете или испод ње.

Сомерсет је био исто тако мало начелан као и његов помагач. О Хенрију, правоверном католику, осим што се одлучно да буде свој рођени папа, и о Елизабети, која извесно није имала никакве замјерке у погледу теологије Рима, не треба ништа да кажемо. Те четири личности биле су велики творци Енглеске Реформације. Три од њих имале су непосредни интерес у проширењу краљевских повластица. Четврти је био готово оруђе свакога који га је умео заплашити. Није тешко увидети из каквих побуда и на каквој основици, такве особе су биле склоне да преобразе Цркву. Замисао је била једноставно да се премести пун пехар чаролија вавилонске вештите у друге руке, а да се успут просе што могуће мање. Католичка учења и обреди имали су се задржати у енглеској цркви. Али Краљ је имао да врши надзор који је раније припадао Римском Понтифу. У овоме га је наследио Хенри једно време.

Ватредна снага његовог карактера, срећан положај у коме се налазио у односу према страним силама, и грдни извори богатства које му је укидање манастира ставило на расположење, омогућили су га да подједнако угњетава обе верске странке. Кажњавао је са непристраном строгању оне који су се одрицали учења Рима, као и оне који би пристунали у његово крило. Основица, ипак, на којој је он покушао да успостави своју моћ, била је преуска да би могла бити трајна. Било би постало немогуће чак и за њега да за дуго прогони оба уверења. Чак под његовим краљевањем било је устаника са стране католика и знакова нерасположења који су имали вероватно убрзо да доведу до устанка и код протестаната. Јасно је, стога, да је било нужно да Круна склопи савез са једном или са другом страном. Призивање папске превласти, значило би напустити целу замисао. Мрзобољно и преко срца влада се најзад приклонила протестантима. образујући ово сједињење, њезин циљ је био да постигне што могуће више помоћи за своја себична предузећа, и да учини што могуће мање уступке духу верског принављања.

Из овог компромиса потекла је Енглеска Црква. У многом погледу, занста, било је добро по њоу да су у доба пребујне марљивости, њени главни оснивачи били чисти политичари. Овој околности она дугује своје умерене чланке, своје пристојне обредне, своју племениту и узбудљиву службу. Њено богослужење није изобличио маскирањем. Чак је она очувала, у далеко већем степену него иједна од њених протестантских сестара, ону вештину да утиче на чула и да обузме машту у којој се Католичка Црква тако одлично истиче. Али, с друге стране, она је наставила да буде, кроз више него сто и педесет година, ропска судопера монархије, постојани непријатељ јавне слободе. Божанско право краљева, и дужност да се пасивно слушају све њихове заповести, биле су њезина омњена на-

чела. Она се чврсто држала тих начела kroz сва времена угњетавања, гоњења и разузданости; док је право било бацано под ноге; док је суд био покварен; док се народ сналазио како је знао. Једном, и то само једном, за један тренутак, и то само за један тренутак, кад је њезино властито достојанство и имовина била дирнута, она је заборавила да сама врши потчињавање које је проповедала.

Елизабета је јасно разабрала користи које се могу извући из тесне сарадње монархије и свештенства. У време свога ступања на престо, она, заиста, очигледно сноваше деломично помирење с Римом, и, кроз цео свој живот, ослањала се јако на неке најмрскије делове католичког система. Али њезина основа људ, њена бистра проинавост, и њен јединствени положај, брзо су је довели да се потпуно веже за цркву која је била сва њена. По истом начелу по коме се она придружила тој цркви, ова је покушала да гоњењем натера сав свој народ у њено крило. Она је узела у помоћ строге кривичне законе, не зато што је мислила да је сагласност са њеном дисциплином неопходна за спас душе, него зато што је то била тврђа чије белеме подизаше самовољна сила себе ради; зато што је очекивала слепију покорност од оних који буду у њој гледали и своју грађанску и своју верску поглавицу, него од оних који, као паписти, придаваху духовну власт Папи, или од оних који, као неки пуританци, придаваху ју једино Небу. Не пристајати уз њезину установу значило је не пристајати уз једну установу, која је основана у нарочитом циљу да одржи и да прошири краљевске повластице.

Ова велика Краљина и њени наследници, сма-трајући сагласност и верност истоветним појмовима, најзад су постигли да их тим начине. У погледу католика, у истину, строгост гоњења попустила је после њене смрти. Џејмс је убрзо увидео да су они неспособни да га опште, и да мржња коју је према њима осећала пуританска странка,

отискиваше их од потребе да траже заштите под његовим престолом. За време каснијег сукоба, њихова кривица је могла бити у свему другом осим у неверству. С друге стране, Џејмс је мрзео пуританце много више него што их је мрзела Елизабета. Њезина одвратност према њима беше политичке природе, а његова личне. Секта му је задавала муке у Шкотској где је био слаб; и он је био одлучан да буде једнак према њима у Енглеској где је био моћан. Гоњење је постепено изменило секту у странку. Никад нису изнесени докази који би нас могли убедити да је у верским појмовима пуританца било ичега што би их подстицало против монархије. После наших грађанских трзавица, ушло је у моду да се каже да је пресбитеријанство у вези са републиканством; управо као што је била мода да се каже, од времена Француске Револуције, да је неверовање у вези са републиканством. Савршено је истина да једна црква, образована по калвинистичком образцу пеће толико ојачати руке владоу, колико једна хиерархија која састоји од више чинова, различних по части и по приходима, и чији чланови непрестано гледају на владу ради унапређења. Али искуство је јасно показало да је калвинистичка црква, као свака друга црква, незадовољна кад је гоњена, мирна кад је трпљена, а делотворно привржена кад је повлаштена и лепо наљена. Шкотска је имала пресбитеријански начин век и по. На ипак његова Главна Скупштина није, за то време, задавала ни половину толико јада влади колико јој је задавао Сабор Енглеске Цркве кроз тридесет година које су следовале Револуцији. Да су се Џејмс и Чарас могли преварити односно овога, није за чудо. Али смо зачуђени, морамо признати, да чак људи нашег времена, људи који имају пред собом доказа што се све може постићи трпељивошћу, људи који могу да виде својим рођеним очима да пресбитеријанци нису нимало таква чудовишта кад је влада довољно паметна да их

остави на миру, — могу да бране гођења у шеснаестом и седамнаестом веку као неопходни по сигурност цркве и престола.

Ускоро се показало како гођење заштићава цркве и престоле. Систематска, жестока пркосна и непоколебива политичка опозиција потекла је из расцепа око стигниа које подједнако нису имале везе са стварним разлозима вере или државе. Ова опозиција почела је да се помаља пре запршетка Елизаветиног краљевања. Чак царска Лавица била је натерана да прекине своју молитву, и да лагано и режећи узмиче пред нападцима. Дух слободе растао је са порастом народног богатства и образовања. Џемсове слабе борбе и срамне увреде подјаривале су га место да га сузбију; и догађаји који су непосредно следовали ступању на престо његовог сина, предкаживали су један спор од необичне оштрине, између краља који је одлучно да буде апсолутан, и народа који је одлучно да буде слободан.

Г. Халам је до краја добро описао чувене поступке Чарлсовог трећег парламента, и тиранске мере које су се надовезивале на његово распуштање. Ниједан писац, мислимо, није доказао, на тако јасан и задовољавајући начин, да је влада тада ишла смишљено за тим да уништи стари парламентарни устав Енглеске, или да га бар сведе напусту сенку. Хитамо, ипак, једној чести његовог дела којој, — и ако обилује вредним обавештењима и запажањима која много заслужују да се на њима задржи пажња, и ако је, као и све остало, очито писана у духу савршене непристраности, — чини нам се, имају, у многом погледу, да се учине замерке.

Прелазимо на годину 1640. Судбина кратког парламента који је заседао те године, јасно је обележавала краљеве погледе. Да се један парламенат тако умерен по осећању могао састати после толико много година угњетавања, у истину је за дивно чудо. Хајд узноси његов лојални и помирљиви дух. Његово владање, кажу нам, било је такво да се че-

стити Фалкленд заљубио у само име парламента. Ми мислимо, у истину, као и Оливер Ст. Џон, да је ипак предалеко у својој умерности, и да су времена изискивала оштрија и одлучнија већања. Била је срећа, ипак, да је Краљ имао другу згуду, да покаже ону мржњу на слободе својих поданика, која је била основно начело свега његовог понашања. Једини злочин Скупштине био је што је, саставши се после дугог несазивања Парламентат, и после дугог низа свирепости и безаконих пореза, изгледала склона да испита тужбе пре него што изгласа издатке. За тај безобразлук била је распуштена готово исто тако брзо како се и састала.

Пораз, свеопшта узрујаност, новчане неприлике, растројство у свакој грани управе, приморало је опет Чарлса да сазове Домове пре свршетка исте године. Њихов састанак је био једна од великих ера у повести просвећеног света. Штогод има политичких слобода било у Европи било у Америци, потекло је, посредно или непосредно, из оних уставноа које су они обезбедили или обновили. Никад се не надносимо над летописе ових времена а да не осетимо како у нама расте дивљење према родољубљу, кренкости, одлуци, савршеној мудрости, која је обележавала мере овог великог парламента, од дана кад се састао до почетка грађанских непријатељстава.

Страфордова оптужба била је први, а можда и највећи ударац. Цело понашање овог славног човека доказивало је да је био створио предумишљен план да обори основне законе Енглеске. Они делови његове преписке који су били изнесени на светло после његове смрти, међу ту ствар ван сваке сумње. Један од његових поштовалаца се, у ствари, понудио да покаже »да места која је Г. Халам злобно извадио из преписке између Лола и Страфорда да докаже њихову замисао да заведу потпуну тиранију, не односе се ни на једну такву замисао, него на потпуну реформу државних посло-

ва, и на потпуно одржање праведне власти». Препоручишемо два или три овакова места нарочито пажњи својих читалаца.

Сви који ишта знаду о тим временима, знаду да је Хамиденово држање у ствари бродарине наишло на топло одобравање сваког честитог рођалиста у Енглеској. Оно је измамило жарке похвале поборника повластица, па чак и самих Круинних правника. Кларендон доушта да је Хамиденово понашање за време целог поступка било такво да су чак они који су вребали згоду да ударе против браниоца народа, морали сами да признаду да нису у стању да му пронађу икакву кривицу. Сада се цео свет слаже да је био прав са правног гледишта. Чак да је било другачије, његова ствар је била глатка. Петорица судија, и ако су нани судови били тада ропски, изјаснили су се њему у прилог. Већина против њега била је најмања што може бити. Ни у једној земљи у којој се одржао најситнији траг уставне слободе, не може се чедно и пристојно позивање на законе уписати некое у злочин. Страфорд, ипак, препоручује да Хамиден, — јер се послушно схватањем законитог суда о једном законитом питању, — треба да буде кажњен, и строго кажњен, »шибан, вели безочни одметник, »шибан до сржи. Ако се батина, додаје, »толико истроши да не буде више болела, »ја ћу бити најнеутешнији». То је одржање праведне власти.

Код просвећених народа, најсамовољније владе су обично дозвољавале да у приватним парницама правда иде својим током. Страфорд је желео да достигне да сваки спор на сваком суду подлежи краљевској повластици. Он се тужио да му у Ирској није било допуштено да се меша у спорове између странке и странке. »Знам врло добро», казаво је, »да ће обични правници устати са жестином против тога, јер су навикли да природе свима другим слојевима једну такву предрасуду, као да

нико не може бити поуздан или способан да дели правду осим њих самих; сада како се то све приграбе с монархијом, кад они хоће да за себе приграбе да се све управља по њиховим годишњацима, ви у Енглеској имате драгоцен пример». Ми би заиста волели знати којим доказима се дале показати да је власт мешања у правне спорове појединаца део праведне власти извршујуће владе.

Није чудо да један човек који је тако безобзиран према обичним грађанским правима, која су чак деспоти већином поштивали, претурје са превиром оgrade које је устав поставио краљевским повластицама. Могли би наводити стране, али ћемо се задовољити са једним јединим примером: — »Пошто скинете дугове Круне, можете владати по вољи: а ја сам тврдо уверен да се то може учинити а да не затражим никакве помоћи из Краљевог копака».

Таква је била теорија те потпуне обнове у држави, коју је Страфорд засновао. Све његово деловање, од дана кад се продао двору, било је у строгој сагласности с његовом теоријом. За његове су кривце могу се пронаћи различита извинења: незнање, глупошћ, верска затупаност. Али за Веитворта не вреди тај изговор. Његов ум је био простран. Његове раније наклоности биле су на страни народних права. Он је знао сву лепоту и цену система који покушаваше да сруши. Он је био први од Пацова, први од оних државника чије родољубље је било само намигивање политичке проституције, и чије неваљалство је научило владе да усвоје старо правило пазара с робљем, да је јефтиније купити него направити, да увози браниоце из опозиције него да их хвата у Министарству. Он је био први Енглез чије је пирство било тајна бешчашћа, крштење које га је увело у заједницу покварености. Као што је био најранији на мрском списку, тако је био и далеко највећи; речит, оптроуман, дрзак, неустрашив, хитар да се снађе, непоколебљив у опо-

ме што научи, обдарен svakим даром који уздиже или сурвава народе, пропади Архангел, Сатана одметништва. Титула за коју је, кад је ускочио, заменио једно часно име које се одликовало у борби за народну ствар, подсећа нас на назив који се, од часа прве издаје, везао за посрнулог Сина Зоре:

»Сатана; — тако га сада зову. — Има којим се раније зваше,
На небу се више не чује«.

То што је Страфорд напустио народну страчку, допринело је много да се на њега сручи мржња његових савременика. То га је од тада учинило предметом нарочитог занимања за оне чији су животи били утронени, као његов; за доказ да нема веће пакости од пакости одрода. Ништа не може бити природније ни прикладније него да једна сврзманција велича другу.

Многи непријатељи народне слободе истинцали су се својим домаћим крестима. Али Страфорд је био свуда исти. Какав је био као државник, такав је био као рођак, и такав је био као љубавник. Кларендон је испричао његово понашање према Лорду Монтморису. За једну реч која се једва може назвати брзолетом, ради које се не би могла подићи обична грађанска тужба, Лорд Намесник вукао је једног човека са високим чином, ожењеног рођаком онога свеца за којим јадиковаше пред пировима, пред ропски суд. Пресуда је гласила на смрт. Све је над њим било извршено осим смртне казне. А поступак који је Лорд Ели искусио био је још срамотији. Племић је био бачен у тамницу, у намери да се примора да расположи са својим имањем на начин пријатан његовој снахи коју је, као што сви разлози говоре, Страфорд завео на странпутицу. Ове приче не остају празна нагађања. Повесничари који су врло пристрасни према министру, не одричу њихову истинитост, и коре их изразима који су, и ако преблаги за овај случај,

још увек оштри. Ове чињенице су саме довољне да оправдају назив којим га је Пајм жигосао, назив »поганог Ерла«.

Поред свих Страфордових порока, поред свих његових опасних замисли, он је извесно имао права на заштиту закона, али закона у свој његовој строгости; закона у највишој строгости слова, који убија. Њега није требало да раскида у комаде фукара, или да га убица удара пожем у леђа. Њега није смела да постигне казна једнообразна његовој рођеној бездушности мери. Али ако правда у целом низу своје простране оружнице имајаше икоје оружје, које га је могло да прободу, то оружје његови гонници морали су, пред Богом и људима, да употребе.

»Ако узмогне наћи личности у закону, нека му је; ако не, не дајте му да је од нас иште«.

То је био језик којим се Скупштина могла праведно служити.

Да ли су тачке против Страфорда строго садржавале дело велеиздаје? Много света, који нити зна какове су те тачке биле, нити шта је велеиздаја, одговорито одричући, једино зато што је оптужена личност, говорећи за живота, узела да се брани на тој основици. Из записника Лордова види се да су судије питање за савет. Они су одговорили, једногласно, да тачке на основу којих је Ерл оптужен, садрже дело велеиздаје. Ово судачко мишљење, чак ако претпоставимо да је било погрешно, иде тако далеко да оправдава Парламентат. Чарлсови бранници вазда су се позивали на пресуду која је изречена у савету Државне Ризнице, у одбрану његова држања односно бродарине. Па ипак у тој прилици ту је била једва већина у прилог странке по чијој милој вољи сви чиновници које образоваху суд, могаху бити смењени. Одлука у Страфордовој ствари била је једнодушна; а у колико можемо судити, била је непристрасна; и, премда и ту може бити разлога за колебање, ми-

слимо у главном да је била разложита. »Може се приметити«, каже Г. Халам, да се петнаеста тачка оптужнице која откривљује Страфорда што је по својој вољи разрезио порезе, и намештао војску у куће житеља Ирске, да би их приморао да се покоравају његовим незаконитим реквизицијама, на основу које, и на основу једне друге тачке, не на основу целе садржине, беше проглашен од Пирова кривим, — примиче врло близу, ако нам је могуће да не кажемо више, издајству по суштини устава Едварда Трећег, као да је лигао рат против Краља«. Ово најдравије и праведно излагање изазвало је врло смешан одговор. »Чини се да је ово ирско разлагање«, каже један нападач на Г. Халама, »кад се разрезивање пореза за Краљев рачун, са његовим знањем и са његовом приволом, подводи под злочин дизања рата против Краља, и по томе злочин велеиздаје«. Само, свет који се упушта да пише о тачкама уставног права, требао би да зна, што зна сваки адвокатски писар и сваки напреднији ђак у вишем разреду, да, по основном правилу нашег државног уређења, Краљ не може ништа скривити; да је сваки суд обавезан да претпоставља да његово владање и његови осећаји, у свакој прилици, јесу онакви какови требају да буду; и да се не може дозволити никакав доказ који би померио ово лојално и спасоносно унапред утврђено мишљење. Лордови, с тога, били су обавезани да узму као доказано да Краљ сматра оружје које је незаконито управљено против његова народа, као да је управљено против његовог рођеног престола.

Примедбе Г. Халама о законском предлогу о одговорности, и ако, као обично, дубоке и оштре, не задовољавају нас потпуно. Он брани начело, али замера строгости казне. Да, у случајевима велике неопходне нужности, држава може бити у праву да ретроспективно стави под суд једног кривца, нимало не сумњамо. Познат нам је само један аргу-

мент на другој страни који има у себи довољно разложитости да заслужије одговор. Циљ кажњавања је, веле, да буде опомена. Али казна одмерена не по општем правилу, већ по самовољном расположењу, не може одговарати циљу опомене. Ради тога је бескорисна; а бескорисна казна не би се смела одређивати. Тај софизам је прокрчио себи пута све до више књига о кривичном законодавству. Он се даде, ипак, врло једноставно побити. На првом месту, кажњавања ex post facto нису увек бескорисна чак ни као опомене. Она су опомене нарочитој класи којој треба врло много опомена, љубимцима и министрима. Она подсећају особе ове врсти да може доћи дан полагања рачуна за оне који руше и заробљују своју земљу у свима облицима закона. Али то није све. Опомена је, у обичним случајевима, главни циљ кажњавања; али није једини циљ. Уклонити кривца, заштити друштво од оних опасности које му прете, од њихове непоправљиве покварености, јесте често један од циљева. У случају једног таквог питкова као Вајлд, или једног таквог лупека као Тертел, то је врло важан циљ. У случају једног моћног и прљавог државника, то је бескрајно важније; тако важно да само по себи оправдава највећу строгост, чак и кад би било извесно да његов удес неће застрашити друге да не поћу његовим трагом. У садашњем часу, заиста, ми би мислили да је од крајње штетности увести такав поступак, чак и према горем министру од Страфорда, ако гори може бити; јер, данас, Парламент има само да одрекне своју помоћ кабинету, да да одмах постигне да пређе у друге руке. Случај је био далеко другачији у време Чарлса Првога. Тај владалац је владао једанаест година без икаквог парламента; и, чак кад је парламент заседао, потпомагао Бекингхама против његових најкешњих приговора.

Г. Халам је мишљења да је требало донети један законски предлог о казнама и примени казне; али он повлачи једну разлику мању праведну, мишљимо, него што су обично његова разликовања. Његово мишљење је, у колико се може свести, да постоје готово несавладиве замерке ретроспективним законима у погледу смртне казне, али да су, где се казна зауставља близу смрти, те замерке, кад се упореде, ситне. Али навика да се узима у посматрање строгост казне, кад се ради о начину поступка и правилнога утврђивања доказа, без сумње је доста уобичајена. Често видимо да је неки човек окривљен ради обичне крађе, по доказу које не би био окривљен ради разбојништва. Догађа се кадгод да ће порота, када постоји строга сумња, али без апсолутног доказа, да је притвореник извршио једно дело, неоспорно обележено као убиство, прогласити га кривим ради ненамерног убиства. Али то је свакако врло неразумно. Правила доказа не зависе ништа више од величине интереса на коцки него правила рачунице. Могли би исто тако рећи да имамо више изгледа да погодимо у нишан када се кладимо за један пени него кад се кладимо за хиљаду фунти, као да кажемо да је један облик суђења који задовољава пиљење правде у ствари слободе и својине, недовољан у ствари кад се тиче живота. Још мање, ако је начин поступка прелабав у стварима које се тичу смртне казне, он је *a fortiori*, прелабав у свима другима; јер, у случајевима где се ради о смртној казни, начела на којима је основана људска природа, даваће увек знатну сигурност. Ниједан судија није тако свиреп као онај који надомешта крајњу обазривост у случајевима у којима се ради о глави, радећи шта хоће у стварима мање важности. Разлика у броју с једне стране је много већа него што се за разлику, надомешта придавањем на другој страни.

Ако постоји икоја општа замерка ретроспективном кажњавању, онда нема више ништа да се

каже. Али то није мишљење Г. Халама. Он одобрава начин ислеђења. Он мисли да би било требало казнити Страфордове кривице казном, коју закон није предвидео; да је Страфорд требао бити, актом парламента, рашчињен и осуђен на вечно изгнанство. Наипли би на потешкоћу у првом кораку, и само ту. Занеста, једва можемо схватити да иједан случај који не изискује смртну казну, може изискивати казну по ретроспективном акту. Једва можемо замислити једног тако прљавог и тако опасног човека да се мора пореметити цео ток закона да би се дошло до њега, и то не тако прљавог да заслужује најстрожију осуду, нити тако опасног да му треба последња и најсигурнија стража: гроб. Кад би мислили да би Страфорду могло да се дозволи да спокојно живи у Француској, мислили би да је боље да и даље живи у Енглеској, него да буде изагнат нарочитом наредбом. Што се тиче рашчињавања, — не Ерла, него војсковође и државника народ је имао да се боји. Есекс је рекао у тој прилици с више истине него отмености, »Гробна плоча нема друга«. И често за време грађанских ратова Парламенат је имао право да себи честита што их је необорив закон и непрелазна ограда заштићавала од храбрости и способности Вентворта.

Значајно је да ни Хајд ни Фалкленд нису гласовали против законског предлога о одговорности. Има, у ствари, разлога да се верује да је Фалкленд говорио њему у прилог. У једном погледу, као што је приметно Г. Халам, поступак се часно разликовао од других исте врсти. Донесена је одредба којим се укида са Страфордове деце злочинштво и крвна срамота, што су биле законске последице осуде. Круна није никада показала толику великодушност у случају веленздаје. Слободумно држање Скупштине било је потпуно и као што треба награђено. Вентвортова кућа се од тога времена толико истакла народним духом колико моћу и сјајем, и може и у садашњем часу да се подичи

члановима са којима би Се и Хамден били горди да раде.

Донекле је занимљиво да су Страфордови поштоваоци такође, без иједног јединог изузетка, такође Чарлсови поштоваоци; јер ма шта мислили о владању парламента према несрећном љубимцу, не може бити сумње да није понашање његовог господара према њему било срамно. Једнако неверан своје народу и својим оруђима, Краљ се није усудио да игра улогу кукавичког одобраваоца, који веша свога сукривца. Добро је да увек мора бити таквих људи као Чарлс у сваком савезу гадости. За такве људе је измишљена понуда праштања и наплате која долази после извршеног убиства. Они бивају помиловани, награђени и презрени. Сам врховни чиновник који се користи њиховом помоћу сматра их одвратнијима од злочинца којег они заводе. Да ли је био Страфорд невин? Да ли је био заслужни слуга Круне? Ако је тако, што да мислимо о Владаоцу који га, пошто му је свечано обећао да неће изгубити једну влас с главе, и који има неоспорно уставно право да га спасе, препушта освети његових непријатеља? Ту је било неколико тачака у којима знамо да Чарлс не би пустио, и ради којих би се радије бацно у неизвесности грађанског рата. Не мора ли Краљ, који ће заузети становиште у свакој ствари, да заузме становиште у питању невинне крви? Да ли је Страфорд био крив? Чак и да узмемо да је био, не можемо а да не осетимо презир према другу његове кривице, према заводнику који се претворио у судију који кажњава. Ако је, заиста, од тога времена у будуће, Чарлсово држање било без мане, могло би се рећи да су му се најзад очи отвориле да сагледа заблуде у својем ранијем држању, и да је, жртвовавши жељама свога парламента једног министра чији је злочин настао у преречној оданости интересима његових повластица, дао болни и дубоко понизавајући доказ да се искрено каје. Мо-

жемо описати Краљево понашање у тој прилици изразима налик на оне које је Хјум употребио кад је говорио о Черчилловом држању у Револуцији. Ваљда је требало после све најстрожије праведности и искрености коју би Чарлс доцније показао у опхођењу са својим народом, да оправда своје држање према своме пријатељу. Његово доцније опхођење са својим народом, ипак јасно је показало да ни из каквог поштовања према Уставу, нити што је појмио дубоко злочинаштво замисли које су Страфорд и он били засновали, није дао свога министра под секиру. Било је очито да је напустио једног слугу који, колико је био страховито крив свима другима, био је једино према њему без кривице, само да би добио времена док не сазру у њему други планови за тиранију, и док не купи помоћ других Вентворта. Он који се није хтео користити моћи коју су му закони давали, да спасе једног приврженика код којег је био заложно своју част, ускоро је показао да му није стало да погази сваки закон и да не искупи ниједан залог, само да сурва своје противнике.

Не верујте Краљевима!« био је усклик палог министра кад је чуо да је Чарлс одобрио да га погубе. Цела повест ових времена само је једна проповед на основу ових горких речи. Одбрана Дугог Парламента подразумева се у самрним речима његове жртве.

Прве мере тога парламента Г. Халам у главном одобрава. Али он сматра поступке који су се десили после прекида у лету 1641. као штетне и насилне. Он мисли да захтеве Дмова не оправдава никаква непосредна опасност која је претила Уставу, и да су у рату који је из тога потекао, нападачи очито били они. Како је ово једно од најзанимљивијих питања у нашој повести, ми ћемо се усудити да утврдимо, нешто опширније, разлоге који су нас навели да створимо о томе једно мишљење,

противно мишљењу писца чији суд тако високо поштујемо.

Узећемо да мислимо горе о Краљу Чарлсу Првом него што чак изгледа да то чини Г. Халам. Укорењена мржња слободе, која је била начелом краљевог јавног држања, безобзирност са којом је усвајао ма која било средства која би му омогућила да постигне своје циљеве, приправност са којом је задавао обећања, бестидност са којом их је кришио, свирепа равнодушност са којом је одбацивао своја неупотребива или истрошена оруђа, учинило га је, бар док се није био сасвим испољио његов карактер и његова сила пољубила у својим темељима, опаснијим непријатељем Устава него што би могао да буде један човек од далеко већег дара и одлучности. Такви владоци још се могу видети, срам јужних престола Европе: владоци једнако неверни као сукривци који су им служили и противници који су их штедили; владоци који, у часу опасности, попуштају у свакој ствари, куну се свачим, подмећу своје образе под сваки ударац, предају казни свако оруђе своје тираније, и чекају са благом и смеђуљивом неумољивошћу благословени дан кривољетства и освете.

Прећемо преко примера угњетавања и неправде, која је срамотила први део Чарлсове владавине. Оставимо ван питања целу повест његовог трећег парламента, цену којом их је ученио да пристају на Петицију Права, подмуклост са којом је бесплачно своје обавезе, Елиотову смрт, варварске казне које је изрицала Стар-Чембер, бродарину, и све мере сада свуда кућене, које су срамотиле његову управу од 1630 до 1640. Допустићемо да би могла бити дужност парламента, пошто је казнио најкривље од његових удворца, пошто је укинуо мучилачке судове који су били оруђа његове тираније, пошто је поништио неправедне осуде његових жртава, — да почине у свом раду. Уступци који су били учињени, били су велики; зла гра-

ђанског рата очигледна, користи чак у случају победе сумњиве. Пређашње Краљеве заблуде могле су се одбацити на младост, на притисак прилика, на утицај рђавог савета, на неодређено стање закона. Тврдо верујемо да је, чак у једанаестом часу, Чарлс на леп начин иступио пред свој народ, да је чак лепо поступио са својим рођеним присталицама. Скупштина би му била дала лепу прилику да искупи народно поверење. То је било Кларендово мишљење. Он јасно утврђује да је бес опозиције био попустио, да је почела да се јавља реакција, да је већина оних који се беху дигли против Краља, желела часно и потпуно измирење, и да су најкешни, или, како се убрзо показало, најрезвенији чланови народне странке готово били изгубили поверење. Негодовање је било изражено с великом потешкоћом. Некомпромитовани противници Двора, такви као Кромвел, почели су да причају да ће продати своја имања и иселити из Енглеске. Догађај је доскоро показао да су они били једини људи који су стварно разумевали колико много нечеветности и преваре лежи сакривено иза Краљевог уставног говора и љупког опхођења.

Покушај да се ухапси пет посланика, био је без сумње стварни разлог рата. Од тога часа, одавно поверење са којим већина народне странке почињаше да гледа на Краља, обрнуло се у мржњу и у неизлечиву сумњу. Од тога часа, парламенат је био приморан да се окупи оружјем за одбрану. Од тога часа, град је добио изглед логора. Од тога часа, по Кларендовој изреци, Хамиденов налет постао је силовитији, да је повукао меч и бацно од себе корице. Јер, од тога часа, морало је бити очито сваком непристрасном посматрачу да се, уред исповести, заклетавана и осмењена, тирани престало обазирало за апсолутном премоћи и за крвавом осветом.

Чарлсови адвокати су врло вешто уредили да сакрију својим читаоцима стварну природу ове трговине. Чинећи на око безазлене и широке уступке,

они обилазе велику оптузбу. Они допуштају да је мера била слаба и чак безумна, апсурдни Ђеф Лорда Дигбиа, који је Краљ апсурдно усвојио. И тако они спасавају свога штићеника од потпуне казне за његов прекршај, откривљујући га са ситнијег преступа. Нама његово држање изгледа и дан-дана као што је у своје време изгледало парламенту и граду. Мислимо да није било ни на који начин тако смешно, као што се допада његовим пријатељима да га приказују, него много прљавије.

На првом месту, трансакција је била незаконита од почетка до краја. Оптузба је била незаконита. Парница је била незаконита. Надлежност је била незаконита. Ако је Чарлс желео да прогони пет посланика ради издаје, требало је упутити великој пороти један законски предлог против њих. Да Лордови не могу судити једног члана Доњег Дома ради велеиздаје, на Крунину тужбу, то је саставни део азбуке нашег права. Да краљ, по својој вољи, не може ухапсити ниједног човека, исто тако је јасно. То је било основно правило нашег права чак у време Едварда Четвртог. »Један поданик«, казао је врховни судија Марклам овоме владаноу. »може дати ухапсити некога ради издајства; Краљ не може; јер, ако је ухапсио незаконито, странка нема никаквог правног лека против Краља«.

Време у које је Чарлс предузео овај корак, такође је вредно пажње. Већ смо казали да се жар којим се парламенат беше загрејао приликом свога првог заседања, беше знатно расхладио, да су главни противници суда били клонули духом, и да су њихове присталице у главном били склонили на блаже и умереније мере него што су биле оне за којима се дотле тежило. У свакој земљи, а ни у једној више од Енглеске, постоји расположење да се стане на страну оних који су немилосрдно срушени и који се чине лишени свих средстава да се бране. Сваки човек који је посматрао плиму и осеку народног осећања у нашим данима, лако ће наћи

примера да осветли ово запажање. Један енглески државник треба да својски обожава Немесиду, да буде на највећем опрезу од пропасти кад је на врхунцу моћи и популарности, и да стрепи од свога непријатеља највише онда кад му се овај клања до црне земље. Судбина коалиционог министарства у 1784. можда је најјачи пример у нашој повести о делатности овог начела. Неколико недеља обратило је најспособније и најпроширеније Министарство које је икад постојало, у слабу опозицију и уздигло краља који је говорио да се повуче у Хајвер, до врхунца моћи на који се није попео ни један његов претходник после Револуције. Криза ове врсти се очито приближавала 1642. У оваквој кризи, један владалац истински поштене и великодушне природе, који је грешно, који је увидео своју заблуду, који је зажалио за изгубљеном љубављу свога народа, који би се веселио што му свиће нада да је поврати, нарочито би пазио да не предузме никаквог корака који би дао повода размирицама, чак до неразложитости. С друге стране, један тиранин, чији је цео живот био лаж, који је мрзео Устав тим више што је био приморан да се прави да га поштује, и за којег је његова част и љубав његовог народа било ништа, изабрао би такву кризу за неко застрашиво гажење закона, за неки потез којим би уклонио вође опозиције, и да натера стаду страх у кости. То је Чарлс покушао. Он је промашио свој ударац; али толико за длаку да би било сушто лудило од оних којима је био намењен, да му онет поверују.

Вреди да се помене да је Краљ, кратко време пре тога, обећао најугледнијим рођалистима у Скуштини, Фалкленду, Колинперу и Хајду, — да неће предузети никакве мере која је у делокругу ове Куће, а да се с њима не споразуме. У овој прилици, он се није с њима споразумео. Његово држање их је ачудило више него икоје друге чланове парламента. Кларендон каже да су они били

дубоко увређени овим недостатком поверења, и то тим више, јер, да их је питао за савет, они би учинили до крајњих граница све што могу да одврате Чарлса од једног тако ружног поступка. Да то није никада пало у очи Кларендону, вар то не би још више прозрели мање пристрасни људи, да је за ово било јаког разлога. Кад се чинило да прети престолу непосредна опасност, краљ је био спреман да се преда за неко време у руке оних који, и ако не одобраваху његово раније држање, сада мишљаху да су лекови постали гори од болести. Али ми верујемо да је он у свом срцу гледао на обе странке у Парламенту са осећањима одвратности, која су се једино разликовала у степену своје крепкости, и да је страшна опомена коју је он намеравао да даде сатирући главне помагаче Упозорења, била делом намењена за поуку онима који су суделовали у ометању бродарине и у укидању Стар-Чембера.

Скупштина је одговорила да ће њезини чланови бити спремни да одговоре на сваку оптужбу која се законито против њих изнесе. Лордови су одрекли да се приме неуставне дужности коју је хтио да им наметне. И какво је било тада његово држање? Дошао је, праћен са стотином оружаних људи, да похвата предмете своје мржње у самој Скупштини. Странка му се више одупрла него подметнула да је његова намера била најгрозније врсти. Нећемо га осудити само по њиховом сумњачењу. Нећемо га сматрати одговорним за крволочне изразе разузданих викача који су сачињавали његову пратњу. Судићемо га једино по самом његовом делу. И велико, без устезања, да је немогуће прогласити га невиним да није намеравао извршити насиље, и то насиље које се вероватно могло завршити у крви. Он је знао да је била поречена законитост његовим поступцима. Он је морао да зна да су неки од оптужених били људи који се лако не би дали на миран начин незаконито ухапсити. По свима разлозима могло се очекивати да ће их наћи

на њиховим местима, да ће они одбити да му се покоре, и да ће их Кућа потпомоћи у њиховом одрицању послушности. Што би му тада било преостајало да учини? Осим ако не претпостављамо да се кренуо на тај поход једино у намери, да се начини смешним, морамо веровати да би био прибегао сили. Ту би била настала гуљва; и не би било, у таквим приликама, у његовој власти, чак и кад би то смерао, да спречи да се гуљва не заврши у покољу. Срећом по његов глас, несрећом по оно што је он далеко више ценио, по интересе његове мржње и његове амбиције, ствар је другачије испала. Птице, како је рекао, биле су одлетеле, и његов план је био покварен. Потомство није на крај срца да бележи промашене злочине, и тако је Краљевим адвокатима било лако да представе тај корак који је, једино чуким случајем, могао наунити Енглеску жалосићу и ужасом, као обичну заблуду просуђивања, дивљу и лудачку, али савршено невину. То није било, ипак, у то време, мишљење ниједне странке. Најприљезнији ројалисти били су тако много огорчени и постиђени да су прекинули да воде опозицију према народној странци, и, бар хитке, суделовали у мерама опрезности које су биле тако јаке да су готово значиле отпор.

Од тога дана, коликогод је поверења и верне привржености преживело безвлашће од седамнаест година, у великом телу народа, угасило се, и то угасило се за увек. Чим је недео промашило, опет је започело лицемерство. Све до уочи овог одважног покушаја, Чарлс је причао о своме поштовању за повластите парламента и слободе свога народа. Он је у истом духу опет сутра започео; али било је прекасно. Веровати му сада било би, не умереност, већ безумност. Какву општу сигурност би требало тражити против једног владатоца који је очигледно вребао да дође његово време са оном хладном и стрљивом мржњом која, у дугом току, угушује сваку другу страст?

Извесно је да није дивљење према Чарлсу навело Г. Халама да осуђује држање Домова што су прибегли оружју. Али он мисли да би сваки покушај од стране овог владатоца да успостави деспотизам, наишао на жесток отпор његових присталица као и његових непријатеља, и да се с тога могло сматрати да је Устав ван опасности, или, бар, да има да више заире од рата него од краља. О томе предмету Г. Халам опширно расправља, и са видном вештином. Ми ћемо изнети неколико посматрања која су нас навела да се приклањамо другачијем мишљењу.

Устав Енглеске био је само један члан велике породице. У свима монархијама Западне Европе, у средњем веку, постојала су ограничења краљевске власти, темељни закони, и представничке скупштине. У петнаестом веку, влада Кастиље чини се да је била тако слободна као ова у нашој рођеној земљи. Влада Арагона, ван сваког питања, била је још више. У Француској, владалац је био апсолутнији. Али, чак у Француској, *Etats-Généraux* једино су могли уставно разрезивати порезе, и, у само време кад је власт тих скупштина почела да се губи, париски парламент примио је један такав прилив снаге који га је омогућио, у извесној мери, да врши функције законодавне скупштине. Шведска и Данска имају уставе сличне врсти.

Дозволите нам да прескочимо две или три стотине година, и да посматрамо Европу у почетку осамнаестог века. Сваки слободни устав, изузев једнога, беше ишчезнуо. Енглески устав, изузев једнога, беше ишчезнуо. Енглески устав, пребрдио је опасност и пловио је у потпуној сигурности. У Данској и Шведској, краљеви су се користили размирицама које су бевеле између племића и скупштине, да сједице све моћи владе у своје рођене руке. У Француској, само су правници помињали уставову *Etats* као део старе теорије њихове владе. Та установа спаваше дубоким сном који је имао да прекине страховито буђење. Нико се није се-

ћао заседања трију staleжа, или икад очекивао да их угледа обновљене. Луј Четрнаести наметнуо је своје парламенту стрљиво ћутање од шездесет година. Његов унук, после Рата за Шпанско Наслеђе, изједначио је арагонски устав са кастиљским, и угасио последње слабе остатке слободе на Полуострву. У Енглеској, с друге стране, парламент је био неизмерно моћнији него што је икада био. Не само што је била потпуно успостављена његова законодавна власт, него је било признато његово право да се може мешати, упутством које је било готово једнако наредби, у свако оделење извршне владе. Министарске плате, односи са страним силама, вођење рата или преговори, зависило је мање од добре воље владатоца него од двају Дмова.

Што је дакле био разлог да смо пошли другим путем? Који је разлог био, у оној заразној болести устава, да су наши избегли смртоносни утицај; или, пре, да се у самој кризи заразе у Енглеској извео повољан обрт, и то само у Енглеској? Сигурно није било без разлога да су тако многи сродни системи владе, који су упоредо тако дуго цветали, малаксали и издахнули готово у исто време.

Мога је да се каже да је напредак цивилизације повољан за слободу. Максима, и ако у извесном смислу истинита, мора се ограничити многим квалификацијама и изузетцима. Гдегод широмашан и суров народ, код којег је облик владе ограничена монархија, добије велики прилив богатства и знања, он је у непосредној опасности да падне под самовољну моћ.

У оваквом стању друштва као што је било оно које је постојало свуда у Европи у средњем веку, врло незнатни притисци били су довољни да држе владатоца у реду. Његова средства за поткупљивање и застрашивање била су врло оскудна. Имао је мало новаца, мало штићеника никакве војне станице. Његове војске су налчице на пороте. Оне су биле из-

влачене из народног мноштва: оне су се опет брзо натраг враћале: и обележје које је било обичајно, надвлађивало је оно које је било повремено. Војевање од четрдесет дана било је прекратко, стега народне војске прелабава, да избрише у њиховим душама осећања грађанског живота. Као што ношаху у логор осећаје и интересе села и дућана, тако ношаху натраг у село и у дућан војно васпитање које су стекли у логору. Код куће војник је учио како да држи цену својим правима, напољу како да их брани.

Такова војна снага као ова била је далеко јаче ограничење краљевске моћи него икоја законодавна скупштина. Војска, сада најогромније оруђе извршне власти, била је тада најогромнији притисак за власт. Отпор утврђеној влади, у модерно време тако тешко и опасно предузеће, био је, у четрнаестом и петнаестом веку, најједноставнија и најлакша ствар на свету. У истину, то је било далеко препросто и лако. Устанак се могао дићи тада готово исто тако лако, као данас саставити једну молбу. У популарној ствари или чак у непопуларној ствари којој би ишло на руку неколико великих племића, снага од десет хиљада оружаних људи могла се дићи за недељу дана. Ако је краљ био, као наш Едвард Други и Ричард Други, опште омрзнут, он није могао скупити ниједног обичног чобанина или надничара. Он је смеао био збачен и без напора. У тим временима владалац као Луј Петнаести и Цар Павле били би срушени пре него што би њихово безвлашће напунило месец дана. Налазимо да сва слава и утицај нашег Едварда Трећег не би могли спасти његову Мадам де Помпадур од последица народне мржње.

Хјум и многи други писци пренагло су закључили да је, у петнаестом веку, енглески парламенат био потпуно рописки, јер је признавао, без опозиције, сваког успешног ламетника. Да његово држање није било рописко у многим приликама мање

важности, довољно је доказано. Али извесно је да није било чудновато што је већина племића и посланика изабраних од народа одбравала револуције које су изводили племићи и изборне општине. Парламенат није слепо гazio у рат, већ је узимао учешћа у оним променама народног осећаја од којих је рат зависио. Законити притисак следовао је као помоћ ономе који је народ држао у својим рођеним рукама. Увек је било монархија у Азији, у којима је краљевска власт била умерена темелним законима, и ако није постојало никакво законодавно тело да бди над њима. Обезбеђење је у том случају јавно мишљење заједнице чији је војник сваки појединац. Тако, краљ Кабула, како нас извештава Г. Елфинетон, не може повећати данак, или мешати се у правосудје обичних судова.

У европским краљевинама ове врсте постојале су представничке скупштине. Али није било потребно да се ове скупштине врло често састају, да се мешају у све послове извршне владе, да бдију са љубоморношћу, и да скачу опорчено као један човек у одбрану сваког погаженог закона од стране владалаца. Они су били тако јаки да су спокојно могли бити безбрижни. Он је био тако слаб да су га могли спокојно трпети да закорачује. Ако би се залетно предалеко, казна и затор били су при руци. У ствари народ је у опште више страдавао од његове слабости него од његове власти. Тиранија богатих и моћних поданика била је значајно обележје ових времена. Краљевске повластице чак нису биле довољне за одбрану својине и за одржање полиције.

Напредак цивилизације увео је велику промену. Рат је постао наука, и, као нужна последица, трговина. Велико тело народа постајало је из дана у дан мрзовољније да се подвргава непријатностима војне дужности, и више је волео да плати друге да им се подвргну. Нови ред људи зависних једино од Круне, наравних непријатеља оних народних

права која су за њих као роса за Гедеоново руно, робова међу слободним људима, слободних људи међу робовима, порастао је тако по важности. Она физичка снага која је, у мрачним вековима, припадала племићима и општинама, и била, далеко више од сваке повеље и сваке скупштине, обезбеђење њихових повластица, била је потпуно пренесена на краља. Монархија је добила у два правца. Владалац је био ојачан, поданици ослабљени. Велико мноштво житељства, без сваке војне стеге и уређења, престало је да врши икакав утицај силом на политичке трансакције. Било је, у истину, последњих сто и педесет година, много народних устанака у Европи; али сви су пропали, изузев оне где је редовна војска била наведена да се придружи незадовољницима.

Оних незаконитих притисака, који су, док је владалац остајао зависан од својих поданика, били су сходни за циљ за који су били удешени, сад је било нестало. Насипи који су били довољни док је вода била мала, нису више били доста високи да задрже пролетњу бујицу. Поплава их је преплавила, и, по ванредној Бутлеровој слици, стварне границе које су је искључивале сад су се у њој налазиле. Стари устави постадоше као стари штитови и кошуље од челика. То су биле одбране суровог века; и оне су биле доста добре против оружја суровог века. Али била су измишљена нова и огромнија средства за уништавање. Старински оклоп постао је бескористан; и био одбачен у страну да рђа међу старим стварима, или био само показиван као лео тапте гиздавости.

Тако је била успостављена апсолутна монархија на континенту. Енглеска је избегла, али избегла за влас. Наши срећни острвски положај, и мирољубива Џемсова политика, учинили су овде сталне војске непотребнима, док су оне кроз неко време биле одржаване у суседним краљевинама. Наши јавни радници су с тога имали прилику да посма-

трају последице које је ова часовита промена извела на владе налик врло много на ону у Енглеској. Свагде су видели да је порасла моћ монарха, да је отпор скупштине које није даље потпомагала народна сила, постајао постепено све слабији и слабији, и да се најзад потпуно изгубио. Пријатељи и непријатељи слободе схватили су једнако јасно узроке овог општег опадања. То је омиљена Страфордска тема. Он саветује краља да добије од судија признање свога права да може дизати војску по својој вољи. »Ово место кад је добро утврђено«, казаша је, »обезбеђује за увек монархију од услова и притиска поданика«. Тврдо верујемо да је имао право. Шта више, верујемо да је, чак да владалац и министри нису били створили предумишљену схему за самовољну владу, било много разлога бојати се да се устав природно не угаси. Да је, на пример, Чарлс играо улогу Густава Адолфа, да је повео популаран рат за одбрану протестантске ствари у Немачкој, да је обасуо народну гордост низом победа, да је образовао војску од четрдесет или педесет хиљада оданих војника, не видимо какав изглед би народ имао да измакне депозитизму. Судије би дали исто тако јаку одлуку у прилог пореза за одржавање логора, као што су дали у прилог бродарине. Да су били преобзирни, то би чинило малу разлику. Према појединцу који се опири, поступио би се као што је Чарлс поступио с Елиотом и као што је Страфорд желео да поступи с Хампденом. Парламент могао би се састати једном сваких двадесет година, да честита краљу приликом његова ступања на престо, или да приреди свечаност приликом каквог великог државног догађаја. Таква је била судбина законодавних скупштине које су биле исто толико моћне, исто толико поштиване, исто толико умне колико и Дом Лордова и Скупштина.

Од Обеју Кућа, окружених рушевинама толиких многих слободних устава преврнутих или ла-

гуманих новим војним системом, беше тражено да повере заповедништво војске и вођење ирског рата једном краљу који је себи предузео уништење слободе као велики циљ своје политике. Ми смо одлучног уверења да би било кобно да је тако учињено. Многи од оних који су држали страну краљу у овом питању, проклели би своју лојалност, кад би га видели на повратку из рата на челу двадесет хиљада војника, навиклих на покољ и на метање под нож у Ирској.

Мислимо, као и Г. Халам, да су многи од ројалистичког вишег и нижег племенства били искрени пријатељи устава, и да, једино ради свечаних изјава којима се краљ обвезао да ће владати по закону у будућности, не би приступили под његову заставу. Али извесно они су подцењивали народну опасност. Фалкленда обично узимају као најугледнији пример ове врсти. Он је био заиста човек великог дара и великих врлина, али, бојимо се, преоход за јавни живот. Он није схватао да је, у таквим временима као она у која га је његов удес донео, дужност државника да изабере бољу ствар и да се за њу залаже, поред свих оних претераности које ће нагрђивати сваку свар, ма колико она по себи била добра. Садашње зло њему се увек чинило најгоре. Он је вада ишао натраг и напред, али треба поменути њему на част да је увек прелазео са јаче стране слабијој. Кад је Чарлс угњетавао народ, Фалкленд је био непоколебиви поборник слободе. Он је напао Страфорда. Он је чак суделовао у строгим мерама против Епископата. Али жестина његове странке није му била по људи, и гонила га је у другу странку, где му једнако није било по вољи. Бојећи се успеха ствари уз коју је пристао, озловољен оксфордским дворанима, као што је био озловољен вестминстерским родољубима, а ипак везан чапљу да не изневери ствар за коју је устао на оружје, венуо је, занемарио своју особу, ходао горе-доле јадикуюћи за миром, и нај-

зад се очајнички бацио у наручја смрти, као у најбоље уочиште у овим бедним временима. Да је проживео призоре који су следовали, нимало не сумњамо да он не би себе осудио да дели прогонство и просјачки штап са краљевском породицом; да би се тада био хтео вратити да се одупре свима њиховим мерама; да би га Скупштина ухапсила у Тауеру као угушњивача папистичке завере, а краљ као сукривца рај-хауске завере; и да је измакао да га не обеси најпре Скромс, а онда Дефрис, он би после мушког отпора Џемсу Другом кроз године тираније, био ухваћен с неким сажаљењем у самом часу Револуције, гласовао би за краљевско намесништво, и умро а да не положи заклетве.

Не споримо да није у краљевској странци било много одличних људи и одличних грађана. Али то велимо да се они нису умели снаћи у том времену. Нарочита слава Кућа Парламента била је у томе што су, у великој муци и помору устава, заузеле своје становниште између живог и мртвога. У самој кризи нашег удеса, у самоме часу кад је судбина која је прешла изнад сваког другог народа, имала да пређе изнад Енглеске, оне су заставиле опасност.

Они који сматрају да су парламентарне вође били вољни да просто одрже стари устав, и они који их представљају да су ковали завере да га оборе, подједнако су у заблуди. Стари устав, као што смо покушали да докажемо, није се могао одржати. Напредак времена, пораст богатства, раширеност знања, велика промена у европском систему ратовања, учинило је немогућим да се икоја од средњевековних монархија одржи и даље на старој нози. Повластице круне непрестано су ишле у напредак. Ако су повластице народа имале апсолутно да остану на истом месту, оне би релативно отишле унатраг. Монархистички и демократски делови владе нашли су се у положају који није немалик положају двојице браће у Вилнској Кра-

љвици, од којих је један свакодневно гледао како му река спира наслеђену земљу и наноси је његовом супарнику. Делови су били у почетку лепо раздељени Природним и сталним преношењем, једнога је нестало, други се није ни у чему смањило. Нова подела, или накладка била је потребна да успостави почетну једнакост.

Сада је било, с тога, апсолутно потребно да се погази формални део устава, да би се очувао његов дух. То се могло учинити, као што је учињено у Револуцији, истеривањем краљевске породице и позивањем на престо владалаца који би на слањајући се једино на изборну титулу, напали за потребно да поштивају повластице и да следе савете скупштина којима све дугују, да одобре сваки закон који им законодавство наметне и да свршавају државне послове с људима који уживају поверење Законодавства. Али, како се обе Куће нису биле одлучиле да промене династију, било је потребно да посредно изведу оно што је Револуција извела непосредно. Ништа се обичније не чује него где се каже, да су се Куће задовољиле да изврше једну такву реформу у влади под Чарлсом као што је то доцније учињено под Вилјемом, оне би стекле највише право на народну благодарност; и да су у својој жестини пребациле нишан. Али како је било могуће једно такво решење под Чарлсом? Чарлс није био, као Вилјем и владаци Хановерске лозе, везан заједничком интереса и опасности за парламенат. Било је, с тога, потребно да буде везан уговором и уредбом.

Г. Халам куди, са језиком који нас је мало изненадио, деветнаест предлога у које је парламенат средно своју схему. Могуће је посумњати, да је Џејмс Други остао на острву, и да је било трпљено, као што би вероватно у том случају било трпљено, да задржи своју круну, — да би му у потпуности били наметнути тако тешки услови?

С друге стране потпуно допуштамо, да је Дуги Парламенат назвао Чарлсов одлазак из Лондона одрицањем од престола, и позвао на престо Есекса или Кортемберленда, — да би новог владатоца спокриво трпели да влада без таквих ограничења. Његов положај био би довољно осигурање.

У деветнаест предлога видимо мало чега за куђење, изузев чланке против католика. Они, ипак, беху у духу тога времена; а неколицини тврдоглавих духовника у нашем времену, могу се чинити да понинштавају све добро које је Дуги Парламенат учинио. Правилник односно именовања нових Пирова јесте једини други чланак који нам улева неку сумњу. Постоји предлог да судије у служби морају имати добро понашање. За ово сигурно неће се тражити изузетка. Право да управља васпитањем и женидбом владалаца, Парламенат је најумесније тражио, из истог разлога по којему је, после Револуције, било уређено да се ниједан краљ, под претњом губитка свога престола, не сме женити са паписткињом. Ако нећемо осудити државнике Револуције, који су сматрали да Енглеска не може дозволити ради своје сигурности да њом влада владалац ожењен са католикињом, мучно можемо осудити Дуги Парламенат што је, имајући владатоца у таквом положају, мислио да је потребно да га стави под строга опраничења. Утицај Хенријете Марије већ се дубоко осећао у политичким стварима. У уређењу њезине породице, у васпитању и браку њезине деце, још више је било изгледа да ће се осећати. Могла је доћи једна друга католичка краљица; а могуће и католик краљ. Како мало били расположени да се придружимо уличној граји о том предмету, мислимо да се такав догађај треба, ако је могуће, избегавати; а то би се једино било могло учинити, да је Чарлс остао на престолу, стављајући своје домаће прилике под надзор Парламента.

Тражен је био вето приликом постављања министара. Али парламент је стварно стекао тај вето тек од Револуције. Без сумње је много боље да се ова моћ законодавства била вршила као што се сада врши, када неки велики догађај захтева да се Парламенат умеша, него да приликом сваке промене Скупштина мора формално да изјави своје одобравање или неодобравање. Али, осим да је једна нова породица била доведена на престо, не видимо како би се та моћ била вршила као што се сада врши. Опет почављамо да никаква ограничења која би се била могла наметнути владоцима који су владали после Револуције, не би допринела сигурности коју је пружала њихова титула. Али од Чарлса ништа се није могло очекивати што није било учвршћено везом.

Није било одређено да се краљ има одрећи свога негатива на дела парламента. Али Скупштина је извесно показала јако расположење да захтева и ово осигурање. »Такова доктрина«, каже Г. Халам, »била је у овој земљи тако опречна целој повести наших закона, као што је била непомирљива са одржањем монархије у многоме више него у колико се тиче првенства имена«. Али овај чланак је био потпуно уведен у дејство Револуцијом, као да је формално био уврштен у Законеки предлог Права и у Акт Споразума. Изненађени смо, признајемо, да Г. Халам придаје тако велику важност једној повластици која није била у употреби сто и тридесет година, која вероватно неће више никад оживети, и која ће се мучно, у ма коме било случају, вршити у спасоносном циљу.

Али велика сигурност, сигурност без које би свака друга била недовољна, била је моћ мача. То су потпуно разумевале обе странке. Парламенат је упорно настојао да добије заповедништво над народном војском и водство ирског рата. »За Бога, ни за један сат!« узвикнуо је краљ. »Задржите за се народну војску«, рекла је краљица после пораза

краљеве странке: »Задржите за се народну војску; све ће онда бити по старом«. Да, по старом уставу, парламент није био носилац никакве војне власти. Г. Халам је јасно показао. Да је то једна врста власти која не сме да се стално преда великим и несложним скупштинама, мора се, мислимо, без спора признати. Опозиција, јавност, дуго расправљање, чести компромис; то су обележја поступака овакових скупштина. Јединство, тајна, одлука, јесу својства која изискују војни распоређаји. Ту је било, с тога, озбиљних замерака предлогу Кућа о овом предмету. Али, с друге стране, поверити једном таквом краљу, у таквој кризи, оно исто оружје које је, у мање опасним рукама, разорило тако многе слободне уставе, била би крајња неразумиљеност. Љубоморност са којом су олигархије Млетачка и Холандских Држава пазиле на своје војсковође и војске, наводила их је непрестано да се мешају у ствари за које нису биле способне да их оцене. Ова политика осигураваше их од војне узурпације, али их стављаше у велике непогодности у рату. Ненадгледана моћ коју је краљ Француске вршио над својим четима, омогућаваше га да полами своје непријатеље, али омогућаваше га такође да угњетава свој народ. Да ли је ту постојао какав средњи начин? Никакав, тврдимо, који би био потпуно без приговора. Али, у целисти, схватамо да би најбоља мера била она, коју је парламенат поновно предлагао, наиме, да би се кроз ограничено време моћ мача препустила обема Кућама, и да би се вратила Круни кад би се устав чврсто успоставио, и кад би нова осигурања слободе била тако далеко ојачана дуготрајним уживањем да би било тешко употребити чак сталну војску у намери да се оборе.

Г. Халам мисли да је у спору могло лако да се дође до споразума, да је било одређено да краљ неће имати моћи да држи сталну војску на ратној ноzi без пристанка парламента. Он расправља као

да је питање било чисто теоретско, и као да у то време никаква војска није била потребна. »Краљевина«, вели он, »могла је врло лако бити, у то време, без икакве војне организације«. Али ми мислимо да Г. Халам превиђа најважнију околност у читавом случају. Ирска се тада била побунила; и било је очито да је био потребан велики поход да се та краљевина присили на послушност. Куће су стога посматрале, не једно апстрактно правно питање, него хитно практично питање, које непосредно укључиваше у себи сигурност државе. Они су имали да размотре умесност да ли да с места даду краљу велику војску, који је бар исто толико желео да обори парламент Енглеске, колико да покори усташе Ирске.

Заиста не мислимо да бранимо све мере Домова. Далеко од тога. Ту није било ниједног савршеног човека. Био би с тога врхунац апсурдности очекивати једну савршену странку или једну савршену скупштину. Јер велика тела далеко лакше пођу странпутицом, него појединци. Страсти су распаљиване симпатијом; страх од казне и смисао за стид умањени су расподелом. Сваки дан гледамо људе где за своју странку чине што не би, по цену живота, учинили за себе.

Тешко икада долази до какве приватне свађе у којој би правница и кривица биле тако правилно раздвојене да сва правница долази на једну страну, а сва кривица на другу. Али овде беше шизма, која је цепала велики народ на две странке. Свака од тих странака била је састављена од много мањих странака. Свака садржаваше много чланова који су се разилазили много мање са својим умереним противницима, него са својим жестокима савезницима. Свака бројаше међу својим присталицама многе који су били опредељени у свом избору каквом случајношћу рођења, веза или месног положаја. Свака од њих привлачила је к себи у гомилама оне дивље и бурне духове којима су облаци

и олује политичких оркана атмосфера њихова живота. Једна странка, као логор, има своје трговце и пратиоце, исто тако као и своје војнике. У свом напредовању окупља око себе гољему пратњу, састављену од света који се добро сналази у његовим навикама или ужива у његовом призору, који се може кадгод убројати, приликом хвалсавог набрајања, као да чини његов саставни део, али који не доприноси нимало користи његовим операцијама, и слабо се радује његовом успеху, који лабави његову стегу и обешчашћује његову заставу својим неуредностима, и који је, после пораза, савршено приправан да пресеца грљане и да пљачка пртљаг својих другова.

Тако је то у сваком великом расцепу; и тако је то било у нашем грађанском рату. На обема странама било је несумњиво, доста злочина и доста заблуде да огорче сваког човека који неће да се сети да је цела повест врета завршена ван злочина и заблуда. Мизантропија није била која једног човека чини способним да ради велике ствари, или да суди о њима.

»О парламенту«, каже Г. Халам, »може се рећи, мислим, са не више строгасти него истине, да су од њега једва остала два или три јавна акта праведности, човечности или великодушности, а врло мало политичке мудрости или храбрости, — од његове свађе с краљем до његовог истеривања од стране Кромвела. Они који се могу с нама сложити у мишљењу које смо изразили односно првобитних захтева Парламента, мучно ће се сагласити с овим строгим приговором. Предлози које су Куће учиниле у Оксфорду, у Оксбриду и у Њукастлу, били су у строгом складу с овим захтевима. У најмрачнијем часу рата, оне нису показале нимало расположења да жртвују икоје животно начело. Усред свога највећег успеха, оне нису показале ни мало расположења да закораче преко ових граница. У томе погледу не можемо а да не мислимо да су по-

казале праведности и великодушности, isto tako kao i političke mudrosti i hrabrosti.

Парламенат је извесно био далеко од тога да буде неогрешив. Потпуно се слажемо са Г. Халамом када кори њихово поступање са Лодом. Према томе човеку осећамо необлаживији презир него и за који други карактер у енглеској повести. Нежност са којом један део цркве гледа на његову усмену, може се једино упоредити са оном болесном љубављу која кадгод наводи мајку да сву своју нарочиту наклоност пренесе на чудовиште или душевног богаља у својој породици. Г. Халам је уснут приметио да, у преписци Лода са Страфордом, нема ни трага осећања дужности према Богу или човеку. Поштоваоци Надбискупа су, ради тога, просули на публику чуло извода са намером да докажу противно. Али, у свима тима одломцима не налазимо ничега што не би могао написати један поварени предат као Папа Александер или кардинал Дибоа. Ови одломци не слају никаквог осећања дужности према Богу ни човеку, већ једино јако занимање за благостање и достојанство реда којему је писац припадао; занимање које, кад се држи извесних граница, не заслужује прекора, али које се не може никада сматрати као крепост. Лод је забринут да повољно изгледи расире на доблинском универзитету. Он жали што чује да црква служи за стају, и да су приходи Ирске врло оскудни. Он жели да се, ма колико мала била једна црквена општина, служба редовно служи. Он жели да се дворске судије пред које се обично износе питања десетине, бирају са обзиром на интересе свештенства. Све то може бити врло лепо; и може бити врло лепо да се један већник залаже за прирезе своје општине, и један начелник Источног Индијског Друштва за повељу свога друштва. Али смешно је рећи да ове ствари одају побожност и простосрдачност. Ниједан владика, па био он најзачаченији у човечанству, не може желети да види

тело, са чијим утицајем је његов рођени утицај био истоветан, да губи од народног поштовања ради домаћих размирица, ради рушевног стања његових зграда и ради алкавог вршења његових обреда. Ми драге воље признајемо да нарочита писма о којима је реч, садрже у себи врло мало рђавог; похвала која се не може често учинити Лодовим списима ни делању.

Колкогод је био рђав као надбискуп, ипак, није био издајник устава. Нити је, ни на који начин, био тако страшан да би био као тражен за ретроспективну наредбу Законодавства. Његов дух није имао довољно размаха да обухвати једну велику смеху, добру или рђаву. Његова насилна дела нису била, као она Ерла од Страфорда, делови замашног система. То су била разметања која је једна осредња и раздражљива нарав себи дозвољавала из дана у дан, претераности природене малом духу на великом месту. Најстрожија казна којом су га могле обе Куће казнити, била је да су му оставиле слободу и послале га у Оксфорд. Ту би он био остао, мучен својом пакленом ђуди, гладан дуританаца за срамни колач и за ваљак, кишећи Кавалере, немајући никога другог да киши, са својом пакосту и вртоглавошћу, кривећи се и правећи лудорије у катедрали, настављајући онај непоредиви дневник који никад не отварамо а да се не сетимо порока његова срца у глушости његова ума, бележећи унутра своје снове, бројећи капље крви које су му цуриле из носа, вребајући што се ради са сољу, и ослушкујући крештање сова. Презриво помиловање била је једина освета достојна парламента према једном таквом смешном старом богомољцу.

Куће, мора се признати, починиле су великих погрешака у вођењу рата, или радије једну велику погрешку која је довела њихове послове у једно стање које их је приморавало на најопаснија испоставања. Парламентарне вође оних који се могу на-

звати првим поколењем, Есекс, Манчестер, Нортемберленд, Хомс, чак Пајм, сви најугледнији људи, у кратко, осим Хампдена, били су склони на полу-мере. Они сањаху о одлучној победи готово исто толико колико о одлучном преврату. Они жељаху да доведу краља у положај који би га могао присилити да пристане на њихове праведне и мудре захтеве, али не да оборе устав и да измене династију. Они су презали да послуже намерама оних пркосних и решених непријатеља монархије који сада почињаху да се помађају у нижим редовима странке. Рат је био, с тога, вођен на спор и нимало делотворан начин. Један одлучан вођа био би га могао завршити за месец дана. На крају трећег похода исход је још увек био сумњив; и да није био одлучно неповољан по ствар слободе, имало је у главном да се захвати вентили и енергији коју су развили најжешћи Раундхеџи у потчињеним положајима. Држање Ферфекса и Кромвела у Марстону било је у значајној противности са држањем Есекса у Ичхилу и Валера у Ландсдауну.

Ако има икоје истине коју је утврдило свеопште искуство народа, то је да уносити дух мира у рат јесте слаба и свирепа политика. Време за преговоре је време за већање и оклевање. Али када један крајњи случај изискује лек који по својој самој природи мора бити најжешћи, и који је, у таквим случајевима, једино лек зато јер је жестоки, — излишно је мислити на ублаживање и на разводњавање. Спор рат не може учинити ништа што не би преговори или слепо покоравање учинило боље: и радити по неком другом начелу значило је, не спасавати крв и новац, него расипати их.

То су схватиле парламентарне вође. Трећа година непријатељстава примичала се крају; а они још не беху освојили краља. Они нису постигли чак оне користи које су очекивали од једне политике очито погрешне са војног гледишта. Они су желели да причувају своје приходе. Сада су схва-

тили да је, у предузећима као што је њихово, тврдичлук најгоре расипкућство. Исход их је учио да је најбољи пут добитку да приведу дело рушења брзом завршетку. Њихова умереност упропастила је многе животе и многа имања. Злобне страсти које би, да је борба била кратка, биле ишчезле готово, исто тако брзо као што су се и појавиле, уврстиле су се у облику дубоке и трајне мржње. Војна каста је порасла. Они који су скочили на оружје из родољубних осећања грађана, почели су да гаје осећања војничког сталезла. Поврх свега, вође странке су проиграли њихово поверење. Да су, својом вредношћу и способностима, задовољили потпуну победу, њихов утицај би могао бити довољан да спречи њихове присталице да је не злоупотребе. Сада је требало изабрати одлучније и незлоглашене заповеднике. Несрећом, славног човека који је једини уједињавао у себи све дарове и крепости које је тражила криза, који би једини био могао спасти своју земљу од тадашњих опасности а да је не ували у нове, који би једини био могао здружити све пријатеље слободе у послушности својој заповедничком генију и својој високо поштованом имену, — њега више није било. Нешто би се још могло било да учини. Куће би још могле избећи најгоре од свих зала, победнички повратак осиног и безначаљног господара. Оне би још могле очувати Лондон од свих грозота пљачке, покоља и похоте. Али њихове наде на победу без мрље као и њихова ствар, на измирење које би могло повезати срца свих честитих Енглеза у одбрану јавног добра, трајног покојства, умерене слободе, биле су сахрањене у Хампденовом гробу.

Самоодричућа наредба је била проглашена, и војска је била преобразена. Ове мере су биле несумњиво цуне опасности. Али све што беше остављено парламенту, било је да изабере мању од две опасности. И мислимо, чак да су могли тачно предвидети све што се догодило, да би њихова одлука

морала да буде нста. Под никаквим околностима, ми не бисмо волели Кромвела више од Чарлса. Али ту не би могло бити упоређења између Кромвела и Чарлса победника, Чарлса који је опет стао на ноге, Чарлса који је био у стању да засити до миле воље све прегладнеле злобе свога насмејаног злопамћења и своје пузаве охолости. Прва посета његовог Величанства својој верној Скупштини била би озбиљнија од оне којом их је последњи пут у достојно; озбиљнија од оне коју јој је учинио његов генерал неколико година доцније. Краљ би се мучно био задовољио са молбом да га Лордови ослободе од Вена, или са тим да Мартена повуку за капут. Да, по кобној недаћи, Енглеској не преостајаше ништа друго до да бира тиранине, последњи тиранин кога би била изабрала, био је Чарлс.

Стрепећи од овог горег зла, куће се убрзо ослободише под својим новим вођама. Чарлсове војске биле су свуда разбијене, његове тврђе узете на јуриш, његова странка клонула духом и поклекла. Сам краљ паде у руке парламента, а обоје, и краљ и парламенат у брзо падоше у руке војске. Судбина обају сузања била је иста. Према једном и према другом се наизменце поступао са поштовањем и са вређањем. Најзад, природни живот једнога, и политички живот другога, били су насилно прекинути; а моћ око које су се оба борили, снагца се у једној јединој руци. Људи обично сажалевају невоље појединаца; али они су склонии да гледају на једну палу странку радије са презрењем него са сажалењем. Тако је недаћа обрнула највећи међу парламентима у презрену Труп, а најгорег међу краљевима у Благословеног Мученика.

Г. Халам одлучно осуђује Чарлсову погубљење; и са свим оним што каже о том предмету, срдечно се саглашавамо. Ми се с њим потпуно слажемо у мишљењу да једна велика друштвена шизма, као што је грађански рат, не сме да се по-

брка са обичним издајством, и да је са побеђеним требало поступати по правилима, не општинског, већ међународног права. У овом случају разликовање је од мање важности, пошто и међународно и општинско право говораху Чарлсу у прилог. Он је био ратни заробљеник по првом, а краљ по другом. Али ни по једном није био издајник. Да је имао успеха, и да је погубио своје главне противнике, он би био навукао на се најстрожије куђење; и то без обзира на правичност или неправичност његове ствари. Али Чарлсови противници, мора се допустити, били су технички криви ради издајства. Он би их био могао послати на губилишта, а да не погази ниједно утврђено начело права. Он не би био приморан да обара устав, да би до њих дошао. Овде се његов рођени случај далеко разлика са њиховима. Не само што је била његова осуда сама по себи једна мера коју би једино нај јача нужда могла да оправда; него до ње не би се могло доћи а да се не предузме више предходних корака од којих би сваки тражио нај јачу нужду да га оправда. До ње није могло доћи а да се влада не растера војном сјилом, а да се не успоставе прецеденти најопасније врсти, а да се не створе потешкоће за чије уклањање ће требати утршити идућих десет година, а да се не сруше установе које ће се убрзо морати подизати, и да се не дигну друге ради којих ће сваки човек постати нестриљив да их што пре разори. Било је потребно избрисати Дом Лордова из устава, искључити чланове Скупштине силом, учинити један нови злочин, један нови суд, један нови начин судског поступка. Цео законодавни и судски систем био је погажен у циљу да се узме једна једина глава. Не само они делови устава које су републиканци желели да униште, него они које су они желели да задрже и да уздигну, били су дубоко повређени овим трансакцијама. Велики Судови Правде почели су да присвајају деловање порота. Преостали

изасланици народа били су ускоро разагнати са својих седишта истим војним насиљем које их је омогућило да искључе своје другове.

Да је Чарлс био последњи од своје лозе, било би разумљивог разлога да се погуби. Али ударац који је учинио крај његовом животу у једном маху пренео је верност сваког ројалиста на наследника, и на наследника који је био на слободи. Убити онога човека било је, под таквим околностима, не уништити, него ослободити краља.

Презиремо Чарлсов карактер; али један човек не сме се уклонити законом *ex post facto*, чак и ако је уставно донесен, једино зато што је за презирање. Он мора такође бити врло опасан. Једва можемо да схватимо да икоја опасност које се може бојати држава од стране једног појединца, може да оправда насилне мере које су биле потребне да се донесе осуда против Чарлса. Али у ствари опасности није било ни у чему. Постојала је у истину опасност од привржености једне велике странке његовом авању. Али ову опасност је његово погубљење само увећало. Његов лични утицај је био у истину мален. Он је био изгубио поверење сваке странке. Католички, пресбитеријански, индепендентски попови, његови непријатељи, његови пријатељи, његова оруђа, из Енглеске, из Шкотске, из Ирске, све странке и подстранке његова народа, све их је он разочарао. Његови најприврженији саветници одврнули су се са стидом и болом од његове лажљиве и превртљиве политике, где се завера преплетала са завером, лагум се дизао за лагумом, дизао руке од својих поверљивих људи, избегавао обећања, један залог давао у четири ока, а други у јавности. »Ох, Г. Тајничек«, каже Кларендон у једном писму Николи, »ови стратгеми су ми задали више тужних часова него све ратне недаће које су снашле краља, и изгледају као **последнице** боље срце на вас«.

Чарлсове способности нису биле огромне. Његов укус за уметности био је заиста, изванредан; и мало модерних владалаца писали су или говорили боље од њега. Али он није био саздан за активни живот. У преговорима, он је вагда покушавао да подвали другима, и подваљивао самоме себи. Као војник, био је слаб, неодлучан и бедно оскудан, не у личној храбрости, него у присуству духа које је изискивао његов положај. Његово ослепење у Глостеру спасло је парламентарну странку од пропасти. У Неазбу, у правој кризи своје судбине, његов недостатак неприсебности изазвао је кобну панику у читавој његовој војсци. Прича коју нам износи Кларендон о тој ствари, подсећа нас на извињавања којима Бесус и Вобадил објашњавају своје батине. Један шкотски племић, изгледа, замолио је краља да не лети у смрт, зграбио за узду и обрнуо му коња натраг. Ниједан човек који много цени свој живот, не би покушао да учини исту пријатељску услугу тога дана Оливеру Кромвелу.

Једна ствар, и само једна, могла је учинити Чарлса опасним. — насилна смрт. Његова тиранија није могла скрпити високи дух енглеског народа. Његово оружје није могло да осваја, његове вештине нису могле да их обману; али његово повикење и његово погубљење растоцило их је у великодушну саучешће. Људи који мру на губилишту за политичке преступе, готово увек лепо умиру. Хиљаде очију су упрте у њих. Непријатељи и поштоваоци мотре њихово држање. Сваки звук гласа, свака промена боје у лицу, има да остане потомству. Умаћи је немогуће. Преклињање је узалудно. У таквом положају, гордост и очајање су често знали да улију у најслабије дуине храбрости колико је било потребно према случају. Чарлс је умро стрљиво и храбро; не стрљивије или храбрије, заиста, од многе друге жртве политичког беснила; не стрљивије или храбрије него његове рођене судије који нису били само убијени него и

мучени; или овај Вен, којег су увек сматрали као плашљивог човека. Свакако, краљеву држање за време свога суђења и свога погубљења учинило је чудесан утисак. Његови поданици почеше да воле његову успомену онолико исто колико су мразили његову личност; и потомство је ценило његов карактер по његовој смрти радије него по његовом животу.

Представљати Чарлса као мученика у ствари Епископата, апсурдно је. Они који су га погубили, марили су исто тако мало за Скуп Духовника као за Сабор, и, по свој вероватноћи, били би га једино још више мразили да је пристао да успостави пресбитерианску дисциплину. У истину, поред свега мишљења Г. Халлама, склони смо да верујемо да је Чарлсова приврженост Цркви Енглеске била савршеним политичка. Људска природа је, допуштамо, тако хуђива да може постојати једна једина осетљива тачка у једној савести која је иначе свагде неповредива. Један човек без честитости или човечности може имати чудновате обзире односно једне ситуације. Био је један побожни ратник у краљевском логору, чија побожност је много наличила на ону која се приписавала краљу. Мислимо на пуковника Тернера. Овај крабри витез био је обешен, после Реставрације, ради одвратне отимачине. На вешалима казао је светини да је његова душа нашла велику утеху што му је пало на памет да је увек скрпао капу кад је ишао у цркву. Чарлсов карактер би тешко отскочио у нашем поштовању, ако поверујемо да га је дирнуо у живац начин овог честитог лојалисте, и да је, док је газио сва основна правила хришћанског морала, био искрено обаврзив у питању црквене управе. Али решавамо га те слабости. 1664. самовољно је потврдио Шкотску Изјаву која тврђаше да се влада над црквом надбискуп и бискуп противи речи божјој. 1665. изгледа да је понудио да успостави папизам у Ирској. Да један краљ који је успоставио пресбитерианску

веру у једној краљевини, и који је вољан да успостави католичку веру у другој, мора да има несавладиве обзире односно црквеног устава у трећој, потпуно је невероватно. Он сам вели у својим писмима да сматра Епископат за јачег помагача монархистичке моћи него чак војску. Од ствари које смо већ осматрали, Постојана Црква је била, од Реформације, велика кула краљевских повластица. Чарлс је желео с тога да је очува. Он је за себе мислио да је потребан и парламенту и војсци. Он није предвиђао, све док није било прекасно, да ће у тврђујућу пресбитерианце предати и њих и себе у власт једне жешће и смеље странке. Да је то предвиђао, сумњамо да би краљевска крв која још вада важије, сваког тридесетог јануара, за осветом (која се једино може одвратити усвољеном рибом и сосом од јаја), икада била проливена. Неко ко је прогутао Шкотску Изјаву, не би имао велике муке са Савезом.

Чарлсова смрт и јаке мере које су до ње довеле, поцеле су Кромвелта до висине моћи кобне по републику у новојима. Никоји људи не заузимају тако сјајно место у повести као они који су основали монархије на рушевинама републиканских установа. Њихова слава је, ако не од најчишће, а оно од најпримамљивије и најзаслепљивије врсти. У народима који су били зауздани, у народима који су дуго навикли да прелазе од једног тирана другоме, један човек без особитих својстава може лако да приграби врховну власт. Гарда која одрече послушност, завера свуха, народно комешање, могло је да постави једног трмог сенатора или грубог војника на престо римског света. Слични преврати су се често дешавали у деспотским државама Азије. Али једна заједница која је слушала глас истине и искусила уживања слободе, у којима су врлине државника и система слободно испитиване, у којима се покоравало, не личноствима, већ законима, у којима су чиновници посматрани не као господари,

veћ kao službenici naroda, u kojima je stranačko uzbuђење nužnost života, u kojima je političko ratovaње сведено na sistem taktika; takova zajednica ne da se lako doterati u ropstvo. Novi gospodar može lako upravљати tegleћом марвом. Али да ли ће се дивљи магарци дати спутати? Да ли ће једнорог јести и остати код јасала? Да ли ће Левиа-тан принети своје ноздрве под брњицу? Митолош-ки освајач Истока, чије мађије су припитомљавале дивље животиње као да су домаћа стока, и који су упрежали лавове и тигрове у своја кола, само је не-савршен образац оних изванредних умова који су опчарали мађијском речи дивне духове народа не-навиклих на надгледање, и који су приморали по-беснеле странке да се покоравају њиховим уздама и да увећају њихово ликовање. Предузеће је, било добро или рђаво, једно од оних која траже истин-ски великог човека. Оно изискује храбрости, окретности, чврсте воље, мудрости, постојаности, видних врлина, или тако сјајних и замамних по-рока да налице на крепости.

Они који су успели у овом мучном предузећу, образују врло мали и врло значајни разред. Родитељи тираније, наследници слободе, краљеви ме-ђу грађанима, грађани међу краљевима, они ује-дињују у себи обележја система који од њих про-исходи, и обележја система из којег су произашли. Њихова краљевања сијају са двоструким блеском, са последњим и најдрагоценијим зрацима слободе која залази, измешанима са првим и најблистави-јим алатним венцима царства у својој зори. Велика својства једног владалаца доприносе самоме деспотизму једну драг понесену из слободе под којом су била створена, и коју су она разорила. Он наличи на Европљанина који се преселио у троп-ске крајеве, и понео онамо јакост и крепке навике задобијене у крајевима погоднијима за устав. Он се разликује тако много од владалаца одгојених у грмизу царских колевала, као другови Гаме од

свога закржљалог и гдушавог потомства, које, ро-ђено под поднебљем неповољним по његов узраст и лепоту, све се више и више израђа, у сваком по-колењу, и удаљује од својстава некадањих осва-јача.

Овове разреду на челу стоје три човека, Цезар, Кромвел и Бонапарт. Највише место у овом значај-ном тројству припада без сумње Цезару. Он је у себи удруживао дарове Бонапарта са даровима Кромвела; и имао је такође, што нису имали ни Кромвел ни Бонапарт, учености, укуса, духа, го-ворничке вештине, осећаје и понашање савршеног центмена.

Г. Халам повукао је између Кромвела и На-полеона паралелу, једва мање духовиту од оне коју је Берк повукао између Ричарда Лавлејг Срда и Карла Дванаестог од Шведске. У овој паралели, ипак, и у истину кроз цело своје дело, мислимо да он тешко даје праву меру Кромвела. »Кромвел«, вели он, »далеко неналик човеку с којим га упо-ређујемо, није никад показао никаквог знака зако-нодавног духа, или да постави свој глас на ону нај-племенитију основицу, поправљање друштвених установа«. Разлика у овом погледу, по нашем схва-тању, није долазила од карактера људи, већ од ка-рактера револуција помоћу којих су се они попели на власт. Грађански рат у Енглеској био је преду-зет ради одбране и обнове; француски републикан-ци били су прегли да разоре. У Енглеској, начела јавног права нису никад била поремећена, и чак је највећи део њихових облика био сматран освешта-ним. У француској, закон и његови носиоци за-једно су збрисани. У француској, стога, законо-давство је нужно постало првим послом прве сре-ђене владе која се дигла на рушевинама старог система. Поштоваоци Ајнига Џонса су увек твр-дили да су његова дела слабија од дела Сер Кри-стофера Рена, једино зато што је велики пожар Лондона оставио Рену слободне руке да развије све

своје снаге као што их ниједан неимар у повести света није никада имао. Слично попуштање мора се учинити и према Кромвелу. Ако је он подигао мало чега што је било ново, то је било зато што никакво опште опустошење није рачистило простор за њега. Онакав какав је био, он је преиначио представнички систем на највишњавнији начин. Он је на читавом острву изједначио судску управу. Навешћемо једно место из његова говора у Парламенту у септембру 1656, које садржава, мислимо, ма колико једноставан и груб био његов начин изражавања, јача напомињања законодавног духа, него што се могу наћи у целом низу орација изречених у таквим приликама пре или после.

»Има једна општа жалба у народу. Тиче се закона. Мислим, могу рећи, да имам тако одличне судије у овој земљи као што су били, или као што их је народ имао кроз ове многе године. Збиља, ја бих могао особено поступити што се тиче извршне стране, примене; али то би вас узнемиривало. Али истина у овоме јесте да постоје неваљали и гадни закони који су у вашој моћи да их измените. Обесити једног човека за шест пенса, за три пенса, не знам за што, — обесити за неку ситницу, а опраштати убиство, јесте у вршењу закона наскроз зло које из њега потиче. Знао сам из свог искуства за многа грозна убиства чији су кривци били ослобођени; и видео сам много људи где губе своје животе за ситне ствари! То је једна ствар коју ће стићи бошја освета; и ја желим да не пада на народ један дан дуже него што мора кад имате прилику да то предупредите; и надам се да ћу вам се радосно у томе придружити.«

Г. Халам отворено каже да, и ако је немогуће ставити Кромвела са Наполеоном као војсковођу на исту ногу, ипак »његови подвизи су били тако много изнад степена његових савременика и, пре, последице особене невазпитаване способности«. Во-напарт се школовао у најбољим војним школама;

војска коју је повео у Италију, била је једна од најлешних коју је икада свет видео. Кромвел је провео своју младост и своје прве године мужевног живота у грађанском стању. Он изнад није видео рата док му није било више од четиридесет година. Он је најпре имао да издалава себе, а онда да издалава своје чете. Из неизвежбаних позива он је створио војску, најхрабрију и најдисциплинизовану, најуреднију у миру, и најстрашнију у рату, која је икад у Европи постојала. Он је томе телу дао живот. Он га је водио успесима. Никада није био једну битку а да је није добио. Никада није добио једну битку а да није уништио снаге са којима се сукобио. На ипак његове победе нису највећа слава његовог војног система. Поштовање које су његове чете показивале према туђој својини, њихова приврженост законима и вери своје земље, њихова потчињеност грађанској власти, њихова умереност, њихова разборитост, њихова марљивост, не даду се ничим поредити. Тек после Реставрације се дух који им је удлио њихов велики вођа, најодличније испољио. На заповед успостављене владе, успостављене владе која није имала никаквих средстава да их присили на послушност, педесет хиљада војника чија леђа непријатељ није никада видео, било у домаћем било у континенталном рату, положили су своје оружје и повукли се у мноштво народа, да се од тада на унапред једино одликују вишим смислом, трезвеношћу и уредношћу у постизавању циљева мира, од других чланова заједнице које су спасли.

По општем духу и обележју своје управе, мислимо да је Кромвел био далеко јачи од Наполеона. »У грађанској влади«, каже Г. Халам, »не може бити пристале паралеле између једнога који је сисао само талог лудачког фанатизма, и другога коме су биле отворене магазе разума и философије«. Ови изрази, чини нам се, обасипљу највећом могућом хвалом нашег великог земљака. Разум

и философија не научише osvajača Evrope da vlada svojim strastima, ili da ide, kao svome prvom cilju, za sreћom svoga naroda. Oni ga nisu zadržali da ne stavi na kocku svoj glas i svoju moћ u bezumnoj borbi protiv načela људске природе и закона фивичког света, против беса зиме и слободе мора. Oni га нису изузели од утицаја најштетнијег од свих сујверја, уображеног фатализма. Oni га нису сачували од пијанства среће, нити су га сздржали од непристојног кукања у недаћи. С друге стране, Кромвелов фанатизам никад га није натерао на неостварива предузећа, или помео његово поимање о јавном добру. Наш земљак, нижи од Наполеона по изналажењу, био је виши од њега по мудрости. Француски Цар је међу osvajačима оно што је Волтер међу писцима, чудо од детета. Његов сјајни геније беше често замрачен тако алсурдно настраним наступима ћуди налик на наступе мезимца у децјој соби који пркоси своме јелу или ломп своје играчке у шарчад. Кромвел је био сјајни човек. Он је имао, у високом степену, ону мушку и истину развијену громадност ума, оно подједнако, распрострањено интелектуално здравље које, ако нас не заводи наша народносна пристрасност, нарочито обележава велике људе у Енглеској. Никад није било ниједног владоца који се тако очито родио да vlada. Чаша која је готово све друге опила, њега је разтрезнила. Његов дух, неуморан у свом рођеном полету у нижој сфери, почињао је у величанственом спокојству чим је досегао степен који му одговара. Он није имао ничега заједничког са оним великим редом људи који се истичу на подређеним местима, и чија неспособност постаје очита чим их народни глас позове да преузму водство. Нагло како је његова срећа расла, његов дух се још наглије ширио. Незнатан као приватни грађанин, он је био велики војсковођа; он је био осим тога велики владалац. Наполеон је имао поворишно охочење, у којему је суровост ре-

волуционарне стражарнице била помешана са церемонијом старог версајског двора. Кромвел, чак по признању његових непријатеља, испољавао је у своме понашању једноставну и пригодну племенитост човека који се не стиди свога порекла нити се горди својим издигнућем, човека који је нашао своје право место у друштву, и који се осећа сигурним да је дорастао да се на њему држи. Приступачан, чак до фамиљарности, кад се тицало његовог рођеног достојанства, — био је пргав једино ради своје земље. Он прецунташе своје карактеру да се брине о себи; остављаше га да га бране његове победе у рату, и његове реформе у миру. Али био је љубоморни и неумољиви чувар народне части. Он је отрпео да га наружи један сулуди Квекер у вајтховској галерији, и осветио се једино што га је ослободио и дао му вечерати. Али он је био спреман да загази у неизвесности рата да освети крв једног приватног Енглеца.

Ниједан владалац није понео на престо тако велики део најбољих својстава средњих слојева, тако јаку наклоност према осећајима и интересима свога народа. Он је кадгод био притеран на самовољне мере; али он је имао велико, крепко, честито, енглеско срце. Одатле је долазило да је волео да окружи свој престо са таквим људима као што су били Хел и Блек. Одатле је долазило да је допштао тако велики део политичке слободе својим поданицима, и да је, чак кад га је опозиција опасна по његову моћ и по његову личност готово приморавала да vlada мачем, још вазда настојао да остави влици из којих ће, у повољније доба, нићи слободне установе. Тврдо верујемо да би, да његов први парламенат није почео своја расправљања оспоравајући му наслов, његова влада била тако блага код куће као што је била енергична и способна напољу. Он је био војник; он се успео ратом. Да је његова амбиција била нечисте или себичне природе, њему је било лако да ували своју земљу у континентална

непријатељства на великој основици, и да заслени немирне странке којима је владао, блеском својих победа. Неки његови непријатељи су подругљиво приметили да у успесима који су постигнути под његовом управом, он није имао никаквог личног удела; као да је човек који се попео из забачености на царство једино својим војничким даром могао имати икакв неваљали разлог да преза од војничких предузећа. Овај прекор чини његову највећу славу. У успеху енглеске морнарице није могао имати никаквог себичног интереса. Њезини триумфи не додаваху ништа његовој слави; њезин пораст не додаваше ништа његовим средствима да улева страх својим непријатељима; њезин велики вођа није био његов пријатељ. Па ипак он је наглази нарочито уживање да подстрекава ову велику службу која је, од свих средстава које употребљава енглеска влада, најмоћнија за злодело, и најмоћнија за добро. Његова управа је била славна, али не по уличној слави. То није било једно од оних доба претераног и грчевитог напора после којегa нужно наступа малаксалост и тромост. Његово прегнуће је било природно, здраво, умерено. Он је поставио Енглеску на чело протестантског интереса, и у први ред хришћанских сила. Он је научно сваки народ да пени њено пријатељство и да стрепи од њеног непријатељства. Али он није страшно њене животне снаге у узалудном покушају да се дочена оне надмоћности коју ниједна сила, у модерном стању Европе, не може без штете по себе постићи, нити може дуго задржати.

Ова племенита и трезвена мудрост била је награђена. Ако није пронео заставе Републике у триумфу кроз удаљене престонице, ако није украсио Вајтхол са пљачком Штадтхауса и Лувра, ако није распарчао Фландрију и Немачку у државине за своје рођаке и генерале, он није, с друге стране, дочекао да му буде земља прегажена од војска народа које је побунила његова сујета. Он није про-

чачао последње године свога живота као прогнаник и сужањ, под нездравим поднебљем и под неплеменитим тамничарем, беснећи са немоћном жудљом за осветом, и изазивајући у машти слике пропале славе. Сипао је у гроб у жеку моћи и гласа; и оставио своме сину углед који би сваки човек обичне чврстине и разбора био одржао.

Да није било слабости оног сметеног Исбосета, мишљења која смо изразили, и данас би сачињавала правоверно веровање доброг Енглеца. Ми би могли сада писати под владавином Његовог височанства Оливера Петог или Ричарда Четвртог, по Милости Војској Заштитника Републике Енглеске, Шкотске и Ирске, и њима припадних земаља. Прилика великог оснивача династије, на коју, као кад је повео јуриш код Несба, или стојећи, као кад је узео палицу власти са стола у Скупштини, украшавала би наше тргове и гледала преко наших надлештва од Черинг-Кроса; и проповеди у његову славу би као што доликује држали на његов срећни дан, трећег септембра, дворски капелани, без кривице да обесвете стихар.

Али и ако ниједна странка није узела његову успомену под окриље, и ако је сваки повод био добар да се огрни, и ако је хвалити га за дуго сачињавало кажњив злочин, истина и заслуга најзад побеђују. Кукавице које су дрхтале при самом помену његова имена, канцеларијска оруђа која су, као Даунинг, били горди на част да буду кавази на његовој кочици, могли би га вређати са лојалним говорима и представкама. Продани песници могли су да пренесу на краља исте похвале, мало горе ради извешталости, којима су обасипали Заштитника. Непостојано мноштво могло се слети да урличе и да пљује око обешених остатака највећег Владоца и Војника свога века. Али кад је од низоземског топа један мекопутни тиран претрнуо у својој рођеној палати, кад су освојења која су задобиле Кромвелове војске била продана да се

има с чим зајазити Чарлсове блуднице, када су Енглези били шиљани да се боре, под страним заставама, против независности Европе и протестантске вере, многа честита срца су хтела да прецукну при помисли да је био један који не би никад дозволио да нико злоупотребава његову земљу осим њега. Морало је заиста бити тешко свакоме Енглезу гледајући најамничког викараља Француске, у најважнијој кризи своје судбине, како се вуцара кроз свој харем, зевајући и говорећи глупости над једним извештајем, или сличећи свога брата и своје дворане у наступу лудачке љубави, а да се с поштовањем и нежном успоменом не сети онога пред чијим генијем младеначка гордост Луја и старачка препреденост Мазарена стајаху постиђене, који је понизио Шпанију на копну, а Холандију на мору, и чији царски глас је зауставио једра либијских гусара и гонилачке огњеве Рима. Чак до данашњег дана његов карактер је, и ако стално нападан, и једва икада брањен, популаран у великом телу наших земљака.

Најпокудније дело његова живота било је Чарлсово погубљење. Ми смо већ јако осудили овај поступак; али га ни на који начин не сматрамо као један од оних који ударају икакав особени срамни жиг обешчашћена на оне који су у њему суделовали. То је било неправедно и неразумно испољавање насилног страначког духа; али то није била свирепост или подла мера. Тај поступак има све оне потезе по којима се разликују заблуде великодушних и неустрашивих духова од подмуклих и злобних злочина.

Од часа Кромвелове смрти и сахране, идемо готово руку под руку са Г. Халамом до завршетка књиге. Времена која су настала после Реставрације нарочито изискују ону нештедну непристрасност која је његова најодличнија врлина. Ниједан део наше повести за ова последња три века, не даје призор тако опште пустоши. Чини се да се цело

поколење наших државника изродило; и њихова морална и интелектуална ситноћа улева нам још више огорчења, пошто их видимо сучелице у не-просредној противности са високим и величанственим својствима расе коју они наставаљају. У великом грађанском рату, чак рђава ствар је постављала за поштовање и допадљива по чистоћи и узнесености духа коју су испољавали многи њени пријатељи. Под Чарлсом Другим, најбољи и најплеменитији циљ био је осрамоћен најсвирепијим и гадним средствима. Страначки бес је следовао љубави за слободу. Верност је изумрла у рошћу. Узалуд тражимо међу водећим политичарима једне и друге стране постојаност начела, или чак ону вулгарну верност странци коју је, по мишљењу нашег времена, срамота погавати. Несталност, подмуклост и подлост, што су веће стално убицајиле, што су бранили њихови следбеници, и што је велико тело народа посматрало, као што се чини, са слабиим приговарањем, изгледа у садашњем веку готово невероватно. У веку Чарлса Првог, то би, верујемо, узбудило колико-толико зачуђености.

Човек, ипак, остаје увек исти. И када се појави тако обележена разлика између два поколења, извесно је да се решење може наћи у њиховим околностима. Главни државници краљевања Чарлса Другог стигали су своје искуство за време грађанског рата и револуција које су му следовале. Такво једно доба је нарочито повољно по узраст браћих и окретних дарова. Оно ствара један ред људи, бистрих, на опрезу, који се знаду снаћи; људи чија вештина ликује над најзаплетенијом сложеностију прилика, чији предвидљиви нагон никакав знак времена не може да завара. Али то је непогодно доба за чврсте и мушке врлине. Државник који улази у свој позив у такво време, не може створити никакве трајне везе, не може учинити никаквих тачних опажања о вишим

деловима политичке науке. Пре него што се могао vezati за једну странку, она се расула. Пре него што може да проучи природу једне владавине, она је оборена. Заклетва на одрицање од заклетве на слава се на заклетву на верност. Друштво које се јуче саставило, целат је данас сналио. Усред сталног вртлога и промене, самоочување постаје први циљ цустолова. Претежак задатак је за најјачу главу да је не спопаде вртоглавица у вечној вијавици. Народни дух је ван питања. Лабавост начела без које ниједан јавни човек не може постати истакнут или чак безбедан, постаје преобична да би изазивала згражање; и цео народ хладно гледа примере одметања који би увезверили најмахнијег сврзимантију у срећеним временима.

Повест Француске после Револуције даје неколико прикладних осветљења за ове примедбе. Исти човек служио је Републици, Бонапарту, Лују Осамнаестом, опет Бонапарту после његовог повратка с Елбе, опет Лују после његовог повратка из Гана. Ипак, све ове многоструке издаје, чинило се, ни на који начин не уништаваху његов утицај, нити чак не нанашаху никакву нарочиту мрљу срама на његов карактер. Ми, заиста, нисмо знали што да с њим чинимо; али његови земљаци нису изгледали пренеражени; и у истину имали су мало права да буду пренеражени; јер тешко да је био иједан Француз који се истакао у држави или у војсци, који није, колико га је боље служило његов дар и прилике, подражавао томе примеру. Било је природно, такође, да такав мора бити случај. Брзина и јестина са којом је промена долазила иза промене у стварима Француске при завршетку прошлог века, учинила је да не постоји прекор ради непостојаности, раздрешила је начела јавних људи, и произвела у многим духовима оштри скептицизам и равнодушност односно начела владавине.

Ниједан Енглеz који је пажљиво проучавао краљевање Чарлса Другог неће мислити да је у праву да се горди народним превасходством над *Dictionnaire des Girouettes*. Шафтсбери је сигурно био човек мало мање за поштивање него Тауран, и била би неправда чак према Фушеу да се упореди са Лодерделом. Ништа, заиста, не може јасније показати колико се ниско заставља политичког морала била срозала у овој земљи него успеси ове двојице британских државника које смо назвали. Влади је требао један душеж да изводи најгрознији систем безвлашћа који је икада икоји народ проклео, да искорени пресбитерианство огњем и мачем, утапањем жена, и страшним мукама сабијања ногу. И они су га напусти међу вођама буње и потписницима Савеза. Опозиција је тражила вођу да јој стане на чело приликом најочајнијих нападаја који су се икада чинили, под видом уставности, на сваку енглеску управу, и изабрала је за министра човека који је имао најдубљег удела у најгорим делима Двора, душу Кабале, саветника који је широм отворио врата државне ризнице и подетнао на холандски рат. Цела политичка драма била је од истог крива. Никаквог јединства плана, никакве пристојне исправности карактера ни одеће, не може се наћи у тој дивној и грдној лакрдији. Све се састојало из настраних преображења и носпрдних противности; безбожници обретаху се пуританцима; пуританци обретаху се безбожницима; републиканци бранаху божанско право краљева; продани дворани граяху за слободу народа; судије распањиваху бес фукаре; родољуби цуњаху ценове митом страних сила; папистички владалац удараше пресбитерианце на муке да их придобије за Епископат на једном делу острва; пресбитерианци одсецаху главе папистичким велможама и племићима на другој страни. Јавно мишљење има своје природне илмие и осеке. После жестоког пролома, обично настула реакција.

Али тако изванредне промене као оне које су обележавале краљевање Чарлса Другог могу се једино објаснити ако се претпостави крајњи недостатак начела у политичком свету. Ни на једној страни није било довољно верности да се испречи недаћни прса у прса. Она часна повлачена с власти која су, последњих дана, странке често чиниле, са губитцима, али увек у добром реду, у чврстом јединству, са неклонулим духом и огромним средствима за узнемиривање, била су до крајности непозната. Чим је дошло до пораза, наступало би потпуно бегство у неред: одбацивало се оружје и заставе. Побеђене чете, налик на италијанске плаћенике у четрнаестом и петнаестом веку, прелазиле би на самом бојишту у службу освајача. У једном народу гордом на своју непоколебиву правду и прости здрав разум, није се могла наћи ниједна странка да заузме чврсти средњи став између најгоре од опозиција и најгоре од дворова. Када, на оптужбе тако дивље као да су из Мајка-Гускиних бајака, на сведочанства вуцибатина који се принаваху уходама и издајничима; и за које свако сада верује да су били и лажови и убице, измет тамница и бордела, бегунци испод целатове канџије и маказа, католици криви ни ради чега осим ради своје вере беху вођени као овце на протестантске кланице, где је било тада одано торневско племство и скрштених руку послушно свештенство? А где, кад је дошло време одмазде, кад су закони били бачени под ноге и пороте петљане да униште вође Вита, када су повеље биле крњене, кад су Цефрис и Керк учинили од Сомерсетпајера оно што су Лодердел и Грахам учинили од Шкотске, где су били тада Шафтсберових десет хиљада љутих момака, чланови будаластих порота, носиоци пољске колајне? Свемоћни да сатиру друге, неспособни да спасу себе, чланови обеју странака угњетавашу и бивашу угњетавани, убијашу и бијашу убијани, како би на коју дошао ред. Ниједан тренутак

прибраности није делио безумне пароксизме двеју противречних обмана.

Ова непостојаност има се у великој мери приписати честим променама владе кроз двадесет година које су предходиле Реставрацији. Други узроци такође су били на делу. Чак да је земљом владала Кромвелова кућа или остаци Дугог Парламента, крајња строгост пуританаца нужно би изазвала обрт. Пред крај Заштитништва многи знаци указиваху да је време распуштености на домаку. Али успостављање Чарлса Другог учинило је промену чудесно брзом и насилном. Поквареност постала је огледало правоверности и оданости, способност за чин и службу. Дубока и општа зараза тровала је најугицајније класе, и преплавила сваку област књижевности. Песништво је распаљивало страсти; философија подривала начела; сама богословија, улевајући одвратно страхопоштовање према Двору, додаваше да буде повећано дејство разузданог примера Двора. Узалуд се осврнемо за оним својствима која позимају драг заблудама високих и ватрених природа, за великодушносту, за нежносту, за витешком танкоћутносту, које оплемењују прохтеве у страсти, и уносе у сам порок део величанства крепости. Истужи тога века подсећају нас на ђудљивости тканице којом се вијуга стаза кроз кланац. У тадашњој модерној раскалашности било је окорелог, леденог зверства, бестидности, нискости, прљавштине, које могу наћи слику и прилику једино међу јунацима и јунакињама оне блатне и бездушне књижевности која је на то подстицала. Један племић великих способности скита се околу као Луди Андра. Један други држи са свога прозора говоре светини потпуно го. Један трећи поставља заседу да испребија човека који га је увредио. Једно друштво племића високог чина и утицаја удешава да повећа своје уснеке на двору ширењем прича са намером да униште једну невину девојку, прича које нису имале

никакве основице, и које, кад би биле истините, не би никад прешле преко уста једног часног човека. У палати нашло се једно мртво дете, плод какве дворске госпоице са каквим двораном или можда са самим Чарлсом. Сав рој сводиља и дворских будала залети се на њ, и понесе га ликујући у краљеву собу за рад где га је Његово Величанство, после свирепе досетке, расекло на забаву скупа, а вероватно и његовог оца међу осталима. Војвођкиња миљеница чена око Вајтхола, кућући и нејући. Министри проводе своје време у соби савета бекељећи се један на другога и подражавајући кретње један другоме на краљеве уживање. Пирови на седници почињу да се гађају и да цепају огрице и власуље. Један говорник у Скупштини увреди Двор. Дочека га гомила дрекаваца и одсече му нос до кости. Ова безочна распуштеност, или боље, ако се можемо усудити да обележимо једином прикладном речи, хуљење осећања и понашања, могла је сама да пређе из домаћег у јавни живот. Циничне спирље, ешикурејско надмудривање, које је изагнало част и крепост из једног дела карактера, проширило је свој утицај поврх сваког другог. Друго поколење државника овог краљевања били су достојни ученици школа у којима су се васпитали Грамонтовог коцкарског стола и Нела. У ниједном другом веку не би могло једно ништављиво као Бекингам вршити икакав политички утицај. У ниједном другом веку не би стаза моћи и славе стајала отворена за многоструке бесрамности Черчила.

Черчилова повест показује, јасније можда него икојег другог појединца, злобност и замапај покварености која је била нагрнула срце јавног морала. Један енглески племић од добре куће везује се уз владоаца који му је завео сестру, и прима чин и богатство као пену њене срамоте и своје рођене. Он онда узвраћа неблагодарношћу доброчинства која је купио безобразношћу, издаје свога

газду на начин који не може да извини ни најбоља ствар, и чини једно дело, не само домаће невере, него неоспорног војног одметништва. Његово понашање у прелому Џемсове судбине, не може се упоредити ни са једном службом модерног времена, колико нас служи сећање. Понашање Неово, доста срамно без сумње, јесте права охолост части, кад се са овим пореди. Арнолдава подмуклост још му стоји најближе. У нашем веку и земљи, никакви дарови, никакве услуге, никаква страначка приврженост не би могла подићи једног човека испод толиких здава срама. Ипак, чак пре него што је Черчил извео она велика дела која у извесном степену искуљују његов карактер пред потомством, терет му није био много тежак. Годолфин, Орфорд, Данби, ветрењача Халифакс, одрод Сондерленд, сви беху људи исте врсти.

Где је био такав политички морал племића и богаташа, може се лако схватити да оне струке за које се, чак у најбоља времена, лако лепи поквареност, беху у страховитом стању. Такве судије и такве браниоце Енглеска још није била никада видела. Џонс, Скрогс, Цефрис, Норт, Рајт, Сојер, Вилемс, и данас су мрље и љаге наших судских летописа. Разликујући се по саставу и по положају, било да бесне било да нузе, било да гоне протестанте или католике, они су били подједнако безначелни и нечовечни. Улога коју је Црква играла, није била исто тако сурова; али је морала бити ванредно забавна за некога ко воли да се подсмева. Никад начела нису била тако гласно исповедана, ни тако срамотно одбацивана. — Краљеве повластице су биле дизане у небеса у богословским делима. Учење пасивне послушности било је проповедано са безбројних говорница. Оксфордски универзитет је осудио дела најумеренијих писаца о уставу да буду спаљена. Ступање на престо једног католичког краља, ужасне свирепости које су почињене у западној Енглеској, нису ни

кад уздрмале постојану верност свештенства. Али да ли су они служили краљу ни за шта? Он је на њих метнуо руку, и они су га проклињали у лице. Он је покупио приходе једног колеџа и дохотке неколицине владика, и цео ред је дигао грађу до неба. Оксфорд је послао свој знаг једном уљезу са више предусретљивости него што је показао кад је то Чарлс Први затраживао. Ништа се није говорило о безбожности отпора, док отпор није извршио своје дело, док миропомазани намесник Неба није био одагнат, и док није постало јасно да неће више никада засести на престо, или бар да ће онда засести на престо под строгим ограничењима. Свештенство се, мора се признати, повратило својој старој теорији, чим је увидело да му од ње неће бити никакве штете.

Кларендон дугује свој велики глас у главном општој нискости и разузданости времена. Он је био, у сваком погледу, човек неспособан за свој век, у исти мах предобар за њега и прерђав за њега. Чинило се да је он један од Елизабетиних министара, пресађен наједном у једно стање друштва, далеко различито од онога које потребује способности такових министара. У педесетом веку краљевске повластице једва су се стављале у питање. Једном министру који их је уздизао, није претила никаква опасност, догле док је то добро искористишао. Та приврженост круни, та крајња љубоморност на народна закорачења, та љубав, пола верска пола политичка, према цркви, својства која су се, од почетка другог заседања Дугог Парламента, испољавала у Кларендону, и чијем очајању су припомогла његова страдања, његово дуго боравање у Француској, и његов висок положај у влади, — све то било би му, сто година раније, обезбедило наклоност његова владоца, а да га не учини омраженим у народу. Његово поштење, његова исправност домаћег живота, његова пристојност понашања, његова општа способност, — не би нимало била на

одмет другу Валсингхаму и Барлефа. Али у временима у која је убачен, његове заблуде и његове крешти биле су подједнако неумесне. Он је халсио људе без суђења. Он је био оптужен да је незаконито ударао порезе на народ за уздржавање војске. Укидање Акта који је зајамчвао често одржавање Парламената, био је један од његових омиљених циљева. Чини се да се носио мишљу да поврати у живот Стар Чембер и Суд Високог Одбора. Његова претерана брига за краљевске повластице учинила га је неомиљеним у народу; али му није могла осигурати наклоност једног господара који је био далеко жељнији безбрижности и уживања него власти. Чарлс би радије био живео у прогонству и повучености, са изобиљем новца, са четом лакрдијаша да га забављају, и са гомилом милосница, него да купује апсолутно господство над светом одрицањима и напорима на које га је Кларендон стално терао. Један саветник који му је вазда доносио списе и давао му упутства и који је храбро одрекао да ласка Лејди Кастлмен и да носи поруке госпођи Стјуарт, убрзо му је постао мржи него што му је икада Кромвел био. Тако, сматран од народа за утљетача, од Двора за цензора, Министар се сурвао са свога високог места жеље и разбјеније него што би то икада био његов удес да је било поштивао начела устава, било ласкао краљевим породицама.

Г. Халам је створио, мислимо, најтачнију оцену Кларендонова карактера и управе. Али он једва показује довољно обзира за крзање и хабање које му је поштење готово неизбежно изложено у тревну политичког живота, и које, у тако грубим временима као она кроз која је Кларендон пролазио, мора бити врло знатно. Кад је то потпуно оцењено, мислимо да се може дозволити да се његова неповређеност узме у преглед. Он извесно није био човек високог духа, ни у јавним ни у домаћим пословима. Његово рођено причање о свом држању у

ствари своје кћери, јесте највапредије место у аутобиографији. Не изузимамо ништа чак ни у Русоовим Исповестима. Неки писци налазе покварену и апсурдну гордост да се представљају као страшила, али ниједан није се чврсто упро да се прикаже презривим и смешним. У једној важној појединости, Кларендон показује тако мало пажње за част своје земље као што је показао за част своје породице. Он је примио плату од Француске да потпомаже Португал. Али овај начин добијања новца био је касније уведен у обичај у много већем опсегу, и за много мање честите циљеве, и од стране Двора и од стране Опозиције.

Ове повчане трговине се обично сматрају најружнијим делом повести ових времена; и оне су без сумње за највећу покуду. Ипак, да будемо праведни према Виговцима и самоме Чарлеу, морамо допустити да они нису били тако бесрамни и грозни, као што данас изгледају. Последница жестоке мржње између странака увек се показивала у равнодушности према општем благостању и чисти државе. Политичар, где се странке кољу, заузима се не за цео народ него за свој део тога народа. Остали су, у његовим очима, странци, непријатељи, или радије гусари. Нај јача одвратност коју може осећати према којој странкој сили, јесте жарко пријатељство кад се упореди са гађењем које носи у себи према домаћим непријатељима са којима је затворен у тесном простору, с којима живи у сталној измени ситних увреда и срамоћења, и од којих, на дан њиховог успеха, има да очекује строгости далеко изнад сваких које би на њ ударио освајач из далеке земље. Тако, у Грчкој, било је питање чисти за једног човека да држи уз своју странку против своје земље. Ниједан аристократски грађанин Самоса или Коркире не би се уступао да притече у помоћ Лакедемону. Мноштво, напротив, гледало је свуда на Атицу. У италијанским државама тринаестог и четрнаестог века, из истог разлога, ни-

један човек није био толико Писанац или Фиорентинац колико Гибелин или Гелф. Може се сумњати да ли би ту било иједног јединог човека који би се преминуо да дигне своју странку на потиштености, отварајући пашње свога родног града француским или арагонским силама. Реформацнија, поделивши готово сваку европску земљу на два дела, изазвала је слична дејства. Католик је био прејак за Енглеза, хугенот за Француза. Протестантски државници Шкотске и Француске позиваху у помоћ Елизабету; а пашинске Лиге довађаху шпанску војску у само срце Француске. Потреси којима је дала повод Француска Револуција имали су исте последнице. Републиканци у сваком делу Европе жудели су да угледају војске Народне Конвенције и Директорија да се појаве међу њима, и поздрављаху поразе који су у црно завијали и унижавали оне које су они сматрали својим најгорим непријатељима, своје властите владатеље. Владари и племићи Француске, с друге стране, чинили су све што могу да доведу страну најезду у Париз. Врло кратко време је протекло од како је апостолска странка у Шпанији зазивала, са сублимне успеха, помоћ странаца.

Велика борба која је беснела у Енглеској у седамнаестом веку, погасила је, не само у телу народа, него у оним слојевима који су били најактивније умешани у политику, готова сва национална осећања. Чарлс Други и многи његови дворани провели су велики део свога живота у изгнанству, живећи од милости страних државних благајница, молећи за туђу помоћ да успостави монархију у њиховој родној земљи. Краљев рођени брат се борио у Фландрији, под заставом Шпаније, против енглеских војска. Умьетени Каваљери у Енглеској стално су изгледали од Лувра и Ескуријала ослобођење и освету. Кларендон кори континенталне владе с великом горчином што се нису умешале у наше унутрашње размирице. Није

чудновато, с тога, да је, усред бесомучних борба које су следовале Реставрацији, жестина страначког осећања изазвала дејства која би је вероватно била пратила чак у једном веку мање обележеном по лабавости начела и неделикатности осећаја. Све док није природна смрт учинила крај паралитичкој дубокој старости јакобитске странке, зло се није могло потпуно искоренити. Виговци су дуго погледали на Холандију, високи Ториевци на Француску Први су закључили Бариски Уговор; потоњи су молили Версајски Двор да образује један поход на Енглеску. Многи људи који су, ма колико могли бити погрешни њихови политички појмови, били неоспорно поштени у домаћем животу, примаху новац без премишљања од страних сила наклоњених претенденту.

Никад није било мање националног осећања у вишим редовима него за време краљевања Чарлса Другог. Овај владалац с једне стране, мислио је да је боље бити послаником једног апсолутног краља него краљем слободног народа. Адерлон Сидне, с друге стране, био би радо потпомагао Француску у свима њезиним славољубивим замислима, и видео Енглеску сведену на степен покрајине, у дивљој нади да ће га један страни деспот помоћи да успостави своју драгу републику. Краљ је примао новац од Француске која га је помагала у предузећима која је овај засновао против слободе својих поданика, са исто тако мало премишљања као што су Фридрих од Пруске и Александер од Русије примали наше новчане помоћи у време рата. Вође опозиције ништа мање се нису сматрали пониженима примајући Лујове поклоне него што би се један господин у наше време налазио пониженим добротом моћних и богатих чланова своје странке који плаћају његов рачун за изборе Новац који је краљ примао од Француске, био је широке руке употребљен за потплативање чланова парламента. Непријатељи

двора могли су да мисле да је лепо, или чак неопходно дужно, да на подмићивање одговоре са примањем мита. Тако су они узимали француске награде, оскудни међу њима за своје личне потребе, богати вероватно за опште циљеве странке, без икаквог премишљања. Ако упоредимо њихово држање не са држањем енглеских државника у наше рођено време, него са држањем личности у оним страним земљама које се сада налазе у положају у којему се онда Енглеска налазила, вероватно ћемо видети разлог да донекле ублажимо строгост осуде са којом је било у моди испитивати овакве поступке. Ипак, са свом снисходљивошћу узета, та трговина је довољно одурна. Задовољство је пронаћи да се Лорду Роселу не може предбацивати никакво лично учешће у пљачци. Један век тако бедно оскудан у свима моралним својствима која чине јавне карактере достојним поштовања, не може олако прећи преко доброг гласа који му долази од једног човека, не заиста чувеног по даровима или знању, него поштењег чак у његовим заблудама, честитог у сваком односу живота, разборито побожног, постојано и спокојно храброг.

Велики напредак који смо постигли у свом подизању јавних људи, има поглавито да се припише Револуцији. Ипак, тај знаменити догађај, у великој мери, добио је своје обележје управо од порока које је хтео да поправи. То је била свакако срећна револуција, и корисна револуција; али није била, као што је обично била називана, славна револуција. Виљема, и само Виљема, припада за то слава. Трансакција је била, готово у свакој чести, стидна по Енглеску. Да један тиран који је погазио темељне законе земље, који је насрнуо на правдених највећих удружења, који је почео да гони устаљену државну веру, који није никад поштивао закон било у свом сујеверју било у својој освети, — не може бити збачен без помоћи стране војске, јесте околност која није врло пријатна за наш на-

родни понос. Ипак то је најмање понижавајући део повести. Бесрамна неискреност великих и племенитих, тошпа уверавања оштриг потпомагања која је Џејмс добивао, све до часа док га нису сви изневерели, показује нискост духа и отупелост морала најружнију по век. Да је предузеће успело, бар да је успело без крвопролића или потреса, заслуга у главном иде за то једно дело неблагодарног неверства, таквог какво никада пре ниједан војник није учинио, и оне гнусне измишљотине односно рођења кнеза од Велса које су шириле без икаквог стида особе највишег чина. У свима поступцима Конвенције, нарочито у распарвању, видимо онај ситнеж духа који је главно обележје ових времена. Одлуке у којима су се обе Куће најзад сложиле, биле су тако рђаве као што само могу да буду рђаве икакве одлуке кад се ради о тако одличном циљу. Њихов слаби и противречни језик имао је очито намеру да спасе добар глас Ториеваца који су се стидели да кажу оно што се нису стидели да чине. У целој трансакцији ниједан Енглец није испољно водственог дара; није се излагало никаквим изванредним опасностима; никакве жртве се нису приносиле за ослобођење народа, изузев жртве на коју је Черчил принео своју част, а Ана љубав свога срца.

Била је у извесном смислу срећа, као што смо већ рекли, за Цркву Енглеске да су Реформацију у овој земљи извели људи који су мало марили за веру. И, на исти начин, била је срећа за нашу грађанску владу што су Револуцију у великој мери извели људи који су мало марили за своја политичка начела. У једном таквом прелому, сјајни дарови и јаке страсти могле су нанети више штете него добра. Било је већег разлога бојазни да ће се покушати премного, и да ће силовити покрети про-извести једнако силовиту реакцију, него да ће се учинити премало путем промене. Али плиткост

духа и колебљивост начела, и ако могу бити од користи, не могу никад бити за поштовање.

Ако је у самој Револуцији било мало онога што се може правом назвати славним, тога је било још мање у догађајима који су следовали. У једној цркви која је једногласно огласила учење о отпору нехришћанским, само четири стотине особа одрекле су да положи заклетву верности једној влади која је основана на отпору. У предходним поколењу, и епископско и пресбитеријанско свештенство, радије него да попусти у не важнијим питањима савести, жртвовало је животе на хиљаде.

Свештеници, за време Револуције, оправдаваху своје државе свима оним поганим надмудривањима која се зову језуитским и која се обично убрајају међу нарочите грехе папизма, али која се у ствари налазе свуда где пре тапани него јаки духови употребљавају успављиво биље да умире оно унутрашње тргање које не могу да не осећају и које неће да слушају. Као што је заклетва коју је свештенство полагало, била у складу с његовим начелима, тако је било његово држање и у складу с његовом заклетвом. Њихово стално роварење против владе којој су се заклели на верност, донело је приговоре њиховом реду и самом Хришћанству. Један угледни владика није се устезао рећи да је нагли пораст неверовања у то време у главном изазвало разочарање, као последицу неверничког држања његове браће, код људи који нису довољно безазлени или увиђавни да одвајају лепоте система од порока његових служитеља.

Али приговор није се ограничавао само на цркву. У свакој политичкој странци, у самом кабинету, било је у изобиљу лукавштине и подвале. Исти људи које је Виљем обасипао добротинствима и у које је полагао највеће поверење, с његовим муровима канцеларије у овојим рукама, одржавали су пренјску са прогнаном породицом. Орфорд, Љидс и Шрјусбери били су криви са овог одврат-

ног издајства. Чак Дивоншајер није потпуно изузет од сумње. Могло се добро разумети да ће се, у такво време, онаква природа као што ју је имао Малбру, ваљати у правом разметању подлости. Његово раније издајство, потпуно снабдевано са свим оним што чини бешчашће првостепеним, бацило га је у засенак, што очекује сваког уметника од часа када даде своје ремек-дело. Ипак његов други потез може да изазове чуђење, чак код оних који цене сву заслугу првога. Да би његови поштоваоци могли да кажу да је у време Револуције издао свога краља из каквих других осим себичних побуда, он је нашао да изда своју земљу. Он је јавно француској влади о тајном походу у намери да се нападне Брест. Последица је била да је поход пропао и да је осам стотина британских војника изгубило живот ради срамотне гадости једног британског генерала. Ипак, тога човека су посветили тако многи одлични писци да говорити о њему како заслужује може да изгледа чак непристојно.

Краљевање Виљема Трећег, као што Г. Халтам срећно каже, био је Набир народног карактера. Било је такође Набир народног карактера. То је било време кад се сабирала обилата жетва порока који су сејани кроз тридесет година распуштенисти и пустошавости; али то је било такође доба сетве великих крепости.

Штампа се била ослободила од цензуре брзо после Револуције; и влада је одмах пала под цензуру штампе. Државници су имали да издрже испит који је сваким даном постајао све строжији. Краљева жестина мишљења ублажавала се. Виговци су се научили умерености у служби; Ториевци су научили начела слободе у опозицији. Странке су се готово стално приближавале, често састајале и кадгод се изукрштале. Било је од времена до времена пролома жестине; али од времена Револуције, ти проломи су постајали све мање

страшни Строгост са којом су Ториевци, при завршетку Аниног краљевања, поступали према неколицини оних који су управљали јавним пословима за време рата Великог Савеза, и мило за драго којим су им вратили Виговци приликом ступања на престо Хановерске Куће, не може се оправдати; али ово све није било ни на који начин у стилу побеснелих странака, чија узајамна кљана нагрђују нашу повест до пред завршетак краљевања Чарлса Другог. При паду Валпола показала се далеко већа умереност. Али од тога времена то је ушло у обичај, обичај који није сасвим у сагласности са теоријом нашег устава, али још најздравији, да се сматра губитак службе и јавно негодовање, као довољна казна за заблуде у управи које се не приписују личној покварености. Ништа није, верујемо, допринело више од ове благодати да се уздигне карактер јавних људи. Амбиција је сама по себи доста игра на срећу и довољно дубока да распали страсти, а да се не мора бацати на коцку имање, живот и слобода. Кад се игра тако очајно на велико као у седамнаестом веку, тада је свршено са чапшћу. Државници место да су какви треба да буду, у исти мах и благи и чврсти, постају у једном маху дивљи и непостојани Вазда им се привиђа секира. Народни повик их кадгод унезвери, а кадгод их баца у очај; тера их на недостојне снисходљивости, или на мере освете исто толико свирепе као што су оне које они с разлогом могу ишчекивати. Један министар у наше доба не треба да се боји ни да буде неумољив ни милостив. Наша стара политика у том погледу била је исто толико апсурдна колико политика оног краља из бајке који је објавио да сваки лекар који хоће, може доћи на двор и лечити његове болести, али ако његови лекови не помогну, пустолов ће бити посечен. Лако је разумети колико мало способних људи ће се одлучити да лече под таквим условима; колико много ће осећање крајње опасности

збуњавати појмове и замрачивати мозак лекара, у самој кризи која највише изискује управљање са самим собом, и како ће бити јако искушење, ако види да је учинио глупост, да умакне последицама тога, отровавши свога болесника.

Али у ствари било би немогуће, од Револуције на овамо, казнити свакога министра за општи ток његове политике, под најсјитијим видом правде; јер од тога времена ниједан министар није био у стању да даје икакав општи ток политици без одобрења парламента. Најважнија дејства ове велике промене била су, као што је Г Халам најтачније казао и највештије доказао, она која је та промена посредно произвела. Од тога доба постао је рачун извршне владе да заштићава управо она учења за која је обично једна извршна влада склона да их гони. Владалац, министри, дворани, најзад чак универзитети и свештенство, били су претворени у браниоце права отпора. У теорији Виговаца, у положају Ториеваца, у општем интересу свих јавних људи, парламентарни устав земље нашао је савршену сигурност. Моћ Скупштине, нарочито, стално је расла. Откако су обезбеђени додатци за кратке рокове и прилагођени нарочитим одсецима, одобрење ове Куће постало је исто тако потребно извршној управи у пракси, као што је било увек потребно у теорији за порезе и законе.

Г. Халам изгледа да је почео са краљевањем Хенрија Седмог, као са добом у којој се оно што се називље модерном повести, као опрека повести средњег века, обично узимље да почиње. Он је прекинуо са ступањем на престо Џорџа Трећег, »не хотећи«, као што вели, »узрујати предрасуде модерних политичара, нарочито оне које су у већи са личним карактером«. Ове две ере, мислимо, заслужују да се разликују из других разлога. Наше далеко потомство, кад погледа унатраг на нашу повест на онај обухватан начин на који далеко потомство једино може, без велике опасности да не

падне у заблуду, да се осврне на њу, вероватно ће посматрати ове тачке са нарочитим занимањем. Оне су, ако се не варамо, почетак и завршетак једног целог и одељеног поглавља у нашим летописима. Доба које између њих лежи, јесте савршен круг, једна велика година народног духа.

За краљевања Хенрија Седмог, све политичке размирице које су потресале Енглеску од времена норманског освојења, измудале су да су се сјегле. Дуга и дивља борба између Круне и Барона свршила се. Зулума који су изазвали буне Тајлера и Кеда, нестало је. За одметнике се једва чуло. Две краљевске куће, чија закрљена права су за дуго бацала земљу у грчеве, најзад су се сјединиле. Потраживаоци чије тежње су, праведне или неправедне, помериле ново уређење, били су оборени. У вери, није било отвореног расцепа, а вероватно врло мало тајног кривоверја. Стари предмети спора, у кратко, ишчезли су; они који су имали да добу, нису се још појавили.

Убрзо, ипак, оглашена су нова начела; начела којима је било суђено да држе Енглеску кроз два и по века у стању потреса. Реформација је поделила народ на две странке. Протестанти су извели победу. Они су се опет поцелили међу собом. Политичке странке су биле накалемљене на верске секте. Узајамне мржње двеју странака постепено су се пробијале на светлост јавног живота. Најпре је дошло до сукоба у парламенту; онда грађански рат; онда револуције за револуцијама, свака праћена са својим пртљагом проскрипција, и гоњења, и кушања; свакој су ишло у спору строге мере од стране освајача; свака је расприврала смртну и загнојену мржњу код потучених. За време краљевања Џорџа Другог, ствари су очито тежиле за миром. Пред крај тога краљевања, народ је завршио велику револуцију коју је почео у раном делу шеснаестог века, и био је опет спокојан. Беснило се-кта било је изумрло. Сами католици су стварно

уживали трпељивост; а више од трпељivosti они се чак не усуђиваху да желе. Жакобитизам се знао само по имену. Нико није био остао да се бори за ту бедну ствар, а врло мало их је било да се њом опшњају. Устав, кулџен тако скупо, био је на свакој страни узношен и обожаван. Чак оне страначке разлике које се морају готово увек наћи у једној слободној држави, могле су се мучно повући. Два велика тела која су, од времена Револуције, постепено тежила да се зближе, нашла су се сада заједно натечући се у подуширању оне сјајне управе која је смрвила у праšину обе гране Бурбонске Куће. Велика битка за наше црквено и грађанско устројство била је бијена и добијена. Ране су биле зацељене. Победници и побеђени заједно су ликовали. Свака особа која познаје политичке пице последњег поколења, сетиће се израза са којима они обично говоре о томе времену. То је био цуни блесак алатног века јединства и славе, кратак размак времена у осталом, којему су предходили векови немира, и којему су векови немира суђени да следе.

Како је брзо страначки дух опет узаврео, добро се зна. У Јуниусовим Писмима, у Берковим Мислима о Разлогу Незадовољства, и у многим другим списима мање вредности жестоке несугласице које су за час уздрмале земљу, приписују се систему фаворитизма који је Џорџ Трећи увео. Бијетовом утицају, или разуданости оних који се сами називљу краљевим пријатељима. Са свим дужним поштовањем према писцима на које смо се позвали, можемо се усудити да кажемо да су они живели преблизу догађајима које су се трудили да тачно просуде. Јерес која се била тада појавила у народу и која се од тог времена готово стално проширивала, имала је мало чега заједничког са оним пицима које су га цепале за време краљевања Тјудора и Стјуарта. Знаци народног осећања, у истину, биће увек у великој мери исти; али начело које је изазвало ово осећање, било је овде ново. Помоћ

која је указана Вајлксу, повик за реформом за време америчког рата, мрзовољно држање великих слојева народа за време Француске Револуције, није више наличило на опозицију која је била исказивана влади Чарлса Другог, него што је та опозиција наличила на борбу Руџа.

У политичком као у природном телу, осећање се често односи на један део далеко удаљен од онога у којему се стварно налази. Један човек којему је одсечена нога, уображава да осећа бол у ножном палцу. И на исти начин народ, у ранијем делу прошлог краљевања, искрено је приписивао своје незадовољство неправдама које су у ствари биле прекинуте. Они су замишљали да је краљевска повластица прејака за Устав, да су начела Револуције била напуштена, да је обновљен систем Стјуарта. Сваки непристрастан човек мора признати да су ове оптужбе биле без основа. Држање владе у погледу милдесеког избора посматрало би с уживањем прво поколење Вигована. Они би мислили да је то сјајан триумф слободe што су Краљ и Лордови морали препустити Доњем Дому један део законодавне власти, и дозволити да је укоче без њиховог одобрења. Ово је, у истину, Г. Берк јасно схватио. »Када је Скупштина«, вели он, »у тежњи да постигне нове погодности на штету других редова државе, на корист општина у великом, пошла за строгим мерама, ако није било праведно, било је бар природно да изборници буду споразумни са свима њиховим поступцима; јер смо најзад ми сами имали да се користимо. Али кад нам се ово покоравање намеће у једном сукобу између представника и нас самих, и где се ништа не може метнути на везицу њихових терација што се не би узело с наше, они нас замишљају да смо деца кад нам кажу да су они наши представници, наше рођено месо и крв, и да су сви оптаци које нам дају, за наше добро«. Овај суд садржава, у ствари, цело објашњење тајне. Парламент је подржавао су-

коб седамнаестог века против Круне. Сукоб који је почео у половини осамнаестог века, који још остаје неодлучен, и у који ће наша деца и наши унуци бити вероватно позвани да делају или да страдају, стоји између великог дела народа на једној страни, и Круне и парламента заједно на другој.

Повластице Скупштине, оне повластице за које је, 1642, сав Лондон склопио на оружје да их брани, које је народ сматрао као истоветне са својим рођеним слободама, и по цену којих није водио никакву рачуна о најдрагоценијим и освештаним начелима енглеске правне науке, постале су сада скоро тако омражене као строгости преког суда. Она власт да може ухапити, коју је некад народ волео да види да је врши Скупштина, сада је, бар кад је уперена против писца клеветника, до крајности неомиљена власт у Уставу. Да Скупштина мирно пусти да Лордови измене закон о новцу, не верујемо да би се народ мрдно ради те ствари. Кад би поднели да Лордови чак ставе на снагу законе о новцу, сумњамо да би такво одступање њихових уставних права изазвало у пола толико незадовољства колико искључивање странаца од једне важне расправе. Галерија на којој седе известноци новина, постала је Четврти сталеж у држави. Објављивање расправа, обичај који се чинио најслободомнијим државницима старе школе пун опасности по велику заштиту јавне слободе, сада се сматра од стране многих особа као заштита од исте вредности, и више него од исте вредности, за све остало заједно.

Берк, у једном говору о парламентарној реформи који је значајнији с тога што је изговорен много пре Француске Револуције, описао је, општим језиком, промену у народном осећању, о којој говоримо. »Наводи на жалостиво размишљање«, казао је, »услед чудноватог поступка којег смо се дуго држали, да се сада више не свађамо о карактеру, или о владању људи, или о битној садржини

мера; него смо охладили у расположењу према самом енглеском уставу; он је постао предметом мржње Енглезима. Овај устав у пређашњим данима обично је био свету на завист; он је био углед политичарима; тема речитога; размишљање филозофа у сваком делу света. Што се тиче Енглеза, он је био њихова гордост, њихова утеха. По њему су они живели, и за њ су били спремни да мру. Његове мане, ако их има, биле су делом заштићене пристрасношћу, а делом рођене од обзира. Сада су заборављене све његове врлине; његове мане су силом извлачене на светлост, претериване свима смидлицима лажног излагања. Он је презрен и одбачен од људи; и свака замисао и проналазак домишљатости или плиткости ставља се против њега и испред њега. Ми нити усвајамо нити осуђујемо језик укора који је употребио велики говорник. Ми га само позивамо као сведока за чињеницу. Да је револуција народног осећања коју он описује, била тада у напредовању, неоспорно је; и једнако је неоспорно да је, мислимо, још у напредовању.

Испитати и средити узроке једне тако велике промене, изискује далеко више труда и далеко више простора, него што ми у садашњем часу располажемо. Али неки од њих су очигледни. За време борбе коју је парламент водио против Стјуарта, имао је само да надгледа и да се жали. Затим је имао да влада. Као тело које напада, могао је да бира своје тачке за нападај, и он је наравно бирао оне у којима је било вероватно да ће га народ потпомаћи. Као тело које влада, није имао исту слободу избора, нити исте побуде да задовољи народ. Са моћу извршне власти, привукао је на се неке пороке, и сву неомиљеност извршне власти. На Скупштину нарочито, у зависности као што је од народне кесе, и према томе од народног мача, народ је бацао сав прекор за један рђаво вођен рат, за неуспеле преговоре, за непријатан уговор, за замршену трговинску кризу. Затезања Канцеларског

Суда, неваљалство једног судије у Ван Дисменовој Земљи, свака ствар, у кратко, коју у ма коме делу управе нека особа осећа као неправду, приписује се тиранији, или бар немарности овога свемоћног тела. Приватни појединци зановетају му са својим тужбама и жалбама. Један трговац му се жали на судове Рио-Жанеира или Петрограда. Један повесни сликар тужи му се да његова грана уметности не налази никаквог подстицаја. Некада је парламенат налично на једног члана опозиције од којег се не очекују никаква места, од којег се не очекује да дели милости и да предлаже мере, него једино да бди и да оцењује, и који може с тога, осим ако није до краја неувиђаван, бити омиљен у великом телу заједнице. Парламенат сада наличи на исту личност наменствену у канцеларији, окружену молионцима које његова заштита двадесет пута неће задовољити, заглушену тужбама, закопану споменицама, приморану дужностима свога положаја да потпомалке мере сличне онима које је раније имала обичај посматрати и ометати, и вечно предсреталу замеркама налич на оне које је раније био његов посао да диже.

Можда се може утврдити као опште правило да једна законодавна скупштина, не састављена по демократским начелима, не може бити за дуго популарна од када је престала да буде слаба. Њезина марљивост око онога што народ, право или криво, сматра да је њихов рачун, њезино пристајање уз њихове превртљиве и жестоке страсти, само су последице нарочитих околности у којима се она налази. Тако дуго док њезин опстанак зависи од народне наклоности, послужитиће се свима средствим у својој власти да ту наклоност придобије. Док је то случај, недостатци у њеном саставу мало значе. Али, како је тесно јединство таквог тела с народом последица истоветности не битног него случајног интереса, оно се донекле разрешује у

време када опасност која је до њега довела, престаје да постоји.

С тога, пре револуције, питање парламентарне реформе било је од врло мале важности. Пријатељи слободе нису сувише жарко жудели за реформом. Нај јачи Ториевци нису увиђали потребе да јој се противе. Значајно је да Кларендон гласно поздравља промене које је Кромвел увео, промене далеко јаче него што би их данашњи Виговци у главном одобрили. Нема никаквог разлога да се мисли, ипак, да је реформа коју је извршио Кромвел извела икакву велику разлику у држању парламента. У истину ако је Скупштина била, за време краљевања Чарлса Другог, бирана општим гласањем, или ако су све столице биле на продају, као у француским парламентима, радило би се, бојимо се, врло много као што је рађено. Знадемо како се јако Париски Парламенат упирао у корист народа у многим важним приликама; и разлог је очигледан. И ако није потицао из народа, његов цео утицај зависио је од помоћи народа.

Од времена Револуције, Скупштина је постепено постајала оно што је сада, велики државни савет, са много чланова слободно бирањих од народа, и много других жељњих да задобију наклоност народа; али, у свему, аристократска по својој нарави и интересу. Она је врло далеко од тога да буде неслободоумна и сметена олигархија; али је једнако далеко од тога да је тачна слика општег осећања. На њу утиче мишљење народа, и то моћно утиче, али споро и заобилазно. Место да буде претеча народног духа, као што је то била често пре Револуције, она га сада следи спорим корацима и на далеком растојању. Она је ради тога неопходно непопуларна; и тим више с тога што је добро које изводи много мање учљиво за јавно схватање него зло које чини. Она сноси прекор за сваку несрећу која је нанесена, или се мисли да је нанесена, њезином власти или са њезином сагласности. Не по-

клања јој се поверење, с друге стране, што је спречила оне безбројне злоупотребе којих нема једино зато што Скупштина постоји.

Велики део народа извесно жели обнову представничког система. Како велик тај део има да буде, и колико јаке његове жеље у том погледу могу да буду, тешко је рећи. Једино од времена на време повика односно тога бива гласна и жестока. Али чини нам се да, за време затишја, осећање прикупља снагу, и да је сваки узастопни пролом силovitији од онога који му је предходио. Јавна пажња може се неко време скренути на католичке захтеве или на трговински законик, али је вероватно да у једно доба које није врло удаљено, можда још за живота садањег нараштаја, сва друга питања ће се утопити у овоме које је, до једног извесног степена, у вези са њима свима.

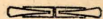
Већ нам се чини да разабиремо знаке немирних времена, магловит предосећај нечега великог и необичног који се пробија кроз заједницу, немирне и туробне наде оних који имају све да добију, нејасно наговештене слутње оних који имају све да изгубе. Многа предсказавања могла би се поменути, незнатна у истину сама по себи као сламке; али чак и правда сламке, да позајмимо Беконovu слику, указале су које стране се спрема бура.

Један велики државник могао би, увиђавним и на време донесеним приносама, помиривши две велике гране природног племства, капиталисте и поседнике земље, и проширивши тако основицу владе да задобије за њезину одбрану целу средњу класу, ону честиту, поштену и простосрдачну класу, која је толико склона одржању реда и обезбеђењу својине, колико је непријатељ подмићивања и угњетавања, — могао би успети да одврати једну борбу коју ниједан разуман пријатељ слободе не може предвиђати без велике зебње. Ту се они који ће се задовољити само рушењем; и ту су они који зазиру од сваког поправка. Ту су љубитељи новотарија

који захтевају Председника и Народну Конвенцију; и ту су богомољци који, док вароши веће и богастије од престоница многих великих краљевина траже представнике да бдију над њиховим интересима, бирају каквог подмитљивог надничара, каквог пира са најскученијим и најшлуктијим духом, као најспособнијег носиоца осрамоћеног изборног права. Између ових крајности има одличнији пут. Време доноси једну нову кризу налик на ону која је била у седамнаестом веку. Налазимо се у положају сличном ономе у којему су наши претци стајали под краљевањем Џемса Првог. Ускоро ће опет бити потребно преображавати да би могли сачувати, да спасемо основна начела Устава изменама у подређеним деловима. Тада ће бити могуће, као што је било могуће пре две стотине година, да се заштите освештана права, да се осигура свака корисна установа, свака установа омиљена по старини и племенитим успоменама, и, у исто време, да се у систем уведу усавршења у складу са основном замисли. Остаје да се види да ли нас је двеста година учинило мудријима.

Не знамо ни за које велике револуције које се не би биле могле спречити раним и драговољним споразумним попуштањем. Чврстина је велика ролна у јавним пословима; али она има свој одређен круг. Завере и устанци у које су уpletене мале мањине, проломи народног насиља без везе са икаквим замашним наузом или икаквим трајним начелом, најбоље се угушују живавашћу и одлуком. Презати од њих значи учинити их страховитима. Али ниједан мудар владалац неће се преварити да сматра заразу која избија, као локално надражење. Ниједан мудар владалац неће поступати према дубоко укорењеном незадовољству једне странке, као што поступа према беснилу светине која уништава млинове и сиротинске разбоје. Немарност ове врсти била је кобна чак по владе које су се могле поуздати у моћ свога мача. Садашње време је заиста

време мира и реда. Али у таково време су лудаци најбезбрижнији, а мудри људи најзабринутији. Да ће незадовољства, која су тресла земљу за време прошлог и садашњег краљевања, и која, и ако не увек бучна, нису никада сасвим задремала, избити опет на површину са погоршаним знацима, готово је исто тако извесно као што ће реке и доба тећи својим одређеним током. Али у свима покретима људског духа који иду према великим револуцијама, долази се до кризе у којој умерено попуштање може да поправља, мири и одржи. Срећа ће бити по Енглеску ако, у том прелому, њени интереси буду поверени људима за које повест није забележила дуге низове људских злочина и лудости узалуд.

Arlo. d.
35983